

Onverwachte bijvangst: cultureel erfgoed

Een kwalitatief onderzoek naar de bewustwording van cultureel erfgoed onder water onder Nederlandse vissers

Amanda Wolters

Studentnummer 100612255

Afstudeerscriptie Bachelor Cultureel Erfgoed
Reinwardt Academie, Amsterdam
Begeleider: Ruben Smit

Juni 2014

Afbeelding voorkant: National Geographic, *Eve fake moai*, afkomstig uit: Museums, The New Museography, "Museums and Ocean".
<http://evemuseografia.files.wordpress.com/2014/05/evefakemoai.jpg>, gedownload op 20 mei 2014.
Bewerkt met Microsoft Office Word 2010.

Voorwoord

Aan het begin van dit studiejaar 2013/14 had ik moeite met het afwegen welk onderwerp ik nu echt interessant vond en waar ik mijn scriptie aan zou willen wijden. Het moest een onderwerp zijn dat me greep, dat ik gedurende de hele periode interessant zou vinden én dat voor nieuwe inzichten moest zorgen in de erfgoedwereld. Het bleek niet gemakkelijk om een dergelijk onderwerp te vinden en het duurde dan ook even voordat ik het te pakken had, en dat terwijl het zich altijd al vlak voor mijn neus bevond. Maar zo zie je weer, dat wat dichtbij is, zie je vaak over het hoofd.

Mijn vader heeft in zijn tijd als professioneel zeevisser een belangrijke vondst gedaan tussen de visnetten, en dat zette me aan het denken. Want is het eigenlijk niet vreemd dat er erfgoed zomaar tussen visnetten terecht komt en dat niemand daar iets mee doet? Na wat meer onderzoek naar onderwatererfgoed was mijn beslissing snel genomen: dit wordt mijn onderwerp, onderwatererfgoed en de visserij. Eindelijk had ik gevonden waar ik al zo lang naar op zoek was.

Tijdens het onderzoek hebben veel mensen mij enorm geholpen. Ten eerste wil ik Martijn Manders bedanken, die me op het hart drukte om bij de vissers te blijven en me vanuit de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft begeleid tijdens het schrijven van mijn scriptie. Zonder hem was dit onderzoek er niet geweest.

Een ander die ik graag wil bedanken is Willy Ameloot, die me de eerste keer meenam naar de haven van Stellendam om kennis te maken met de oude garde van de vissers. Via hen werd ik naar Kommer Tanis verwezen, wie ik dolgraag wil bedanken. Hij stelde me voor aan de vissers en nam me de eerste keren mee van kotter naar kotter om te kijken of ze nog iets interessants hadden opgevist. Hij vertelde veel en was altijd bereid me te helpen en vragen te beantwoorden. Zonder hem was dit onderzoek niet mogelijk geweest. Daarmee wil ik ook graag de Stellendamse vissers bedanken, die bereid waren tijdens hun werk vragen te beantwoorden en verhalen te vertellen.

Dan wil ik graag Adrie Vonk en Dick Mol bedanken, voor hun informatie, tips en gastvrijheid. Dankzij hen heb ik een uniek kijkje kunnen nemen in hun uitzonderlijke collecties en bijzondere verhalen kunnen aanhoren.

Ook Arent Vos wil ik bedanken, voor het prachtige boek en de vele informatiebronnen die ik van hem heb gekregen.

Uiteraard wil ik ook mijn vader bedanken, Aart Wolters, voor het meedenken over mijn scriptie en de steun. En natuurlijk voor de ritjes naar de haven!

Tot slot wil ik graag Ruben Smit bedanken, mijn begeleider vanuit de Reinwardt Academie. Zonder zijn prettige begeleiding, tips en aansporingen op momenten van twijfel, had ik deze scriptie niet af kunnen ronden.

Bedankt allemaal, zonder jullie hulp was deze scriptie niet geworden wat het nu is!

Samenvatting

Cultureel erfgoed onder water ligt verspreid over de zeebodem van de gehele wereld. In Nederland bestaat het onderwatererfgoed voornamelijk uit scheepswrakken en prehistorische objecten. Nederland is van oudsher al een maritieme natie. Maritiem erfgoed en dus ook onderwatererfgoed is erg belangrijk voor het land, het is zelfs vandaag de dag nog terug te vinden in de Nederlandse cultuur.

Onderwatererfgoed wordt bedreigd door de mens en de natuur. De mens vormt de grootste bedreiging, dat de laatste jaren in rap tempo groter is geworden. Technieken ontwikkelen zich snel waardoor het eens onbereikbare erfgoed binnen het bereik van de mens is komen te liggen. Om het erfgoed te beschermen zijn er verschillende wetten en verdragen opgesteld, zowel nationaal als internationaal. Hiermee wordt getracht het erfgoed een zo goed mogelijke bescherming te bieden, maar het is de vraag of het genoeg is. Het belangrijkste aspect ter bescherming van het erfgoed lijkt het informeren van het publiek om bewustzijn te creëren over het belang van onderwatererfgoed zodat er beter mee om kan worden gegaan. Mensen die op zee werken zijn degenen die als een van de eerste benaderd zouden moeten worden omdat zij dagelijks in contact kunnen komen met onderwatererfgoed.

De beroepsvisserij is een sector die dagelijks met onderwatererfgoed in contact kan komen. Vissers op de Noordzee slepen met hun netten en kettingen over de zeebodem, waardoor veel bodemberoering ontstaat en het erfgoed flink beschadigd kan worden. Tegenwoordig is er een nieuwe vistechiek ontwikkeld, de pulskor genaamd, die ervoor zorgt dat de netten niet meer door de bodem heen ploegen maar er net boven zweven. Veel vissers maken hier nu gebruik van. Uit het onderzoek blijkt wel dat de achterkant van de sleepnetten over de bodem blijven slepen waardoor er evengoed schade kan worden toegediend aan onderwatererfgoed.

De Stellendamse vissers leven het grootste gedeelte van de week vrij geïsoleerd aan boord, waar ze erg op elkaar aangewezen zijn. De meeste weten niet wat cultureel erfgoed of onderwatererfgoed is, maar archeologie is wel enigszins bekend. Dit komt doordat er regelmatig verzamelaars in de haven op bezoek komen om te kijken wat er aan erfgoed is opgevist. Er zijn verzamelaars, voornamelijk amateur-paleontologen, die een goede relatie met de vissers hebben opgebouwd en die meteen te weten komen als er iets is opgevist. Materiaal waarin zij geïnteresseerd zijn wordt dan ook altijd wel meegenomen, omdat de vissers weten dat er iemand is die het graag wilt hebben en die er iets voor over heeft.

Dick Mol, een amateur-paleontoloog, is iemand die goede banden heeft met vissers. Hij nodigt ze af en toe uit om bij hem thuis te komen waar hij kan laten zien wat hij met de opgeviste vondsten doet en wat voor verhaal ze kunnen vertellen. De visser zelf wordt dan ook vermeld, omdat hij degene was die de vondst heeft gedaan. Op deze manier krijgt hij iets terug van de verzamelaar, wat erg gewaardeerd wordt.

Uit het gedane onderzoek blijkt dat dit de beste manier is om het bewustzijn over het belang van onderwatererfgoed onder vissers te vergroten. Het is niet realistisch om een persoonlijke relatie op

te bouwen met vissers, maar wel kan er gedacht worden in het opzetten van tentoonstellingen, projecten of lezingen waarbij het verhaal achter de vondst wordt verteld met vermelding van de vissers. Onderwatererfgoed wordt zo persoonlijk gemaakt en dan kunnen vissers zich er hopelijk makkelijker mee relateren. Als ze eenmaal beseffen wat voor verhaal de objecten die tussen hun netten terecht komen kan vertellen, zouden ze wellicht op den duur zelf ook met oplossingen kunnen komen en wordt zo het onderwatererfgoed weer beter beschermd.

Summary

Cultural heritage underwater lays spread around the bottom of the sea all across the world. In The Netherlands, cultural heritage underwater mostly exists out of shipwrecks and prehistoric objects. The Netherlands has been a maritime nation for a really long time. Maritime heritage, which includes cultural heritage underwater, is very important for the country. Even today remains are still visible in the Dutch culture.

Underwater heritage is being threatened by human activity and nature itself. Humans form the biggest threat, it has increased rapidly this last decade. Techniques develop very fast, the once unreachable underwater heritage is now in range of humans. To protect underwater heritage different laws and conventions have been made, both national and international, attempting to protect the heritage as well as possible. The question remains: is this enough? Raising awareness among the public about the importance of underwater heritage seems to be the most important aspect of protection. People who work at sea are the ones that are first in line to be informed because they are most likely to come into contact with underwater heritage.

Commercial fishery is an industry that can come into contact with underwater heritage every day. Fishermen who fish on the North Sea trawl their nets and chains through the sea bottom, which might cause underwater heritage a lot of harm. Nowadays a new fishing technique is used, which causes less disturbance to the sea bottom because it soars above it. The research shows that the back of the nets still trawl the sea bottom which causes damage to the heritage nonetheless.

Fishermen from Stellendam live relatively isolated on the ship for the most part of the week. Everyone aboard is very dependent on each other. Most of them do not know what cultural heritage or underwater heritage means, but the term archaeology is relatively known. Some collectors regularly visit the harbour to see if fishermen caught something interesting in their nets, that is why they know a thing or two about archaeology. Some collectors, mostly palaeontologists, have built a very good relationship with the fishermen. This way the collectors immediately get to know when someone finds something interesting. Most material that collectors are interested in is kept aboard by the fishermen because they know there is someone who really wants to have it and would even be willing to give something back in return.

Dick Mol, an amateur palaeontologist, has good contacts with fishermen. He sometimes invites them home to show them what he discovered about the findings the fishermen caught. The fisherman himself is also being mentioned in the story about the object, because he was the one who found the object. This way he gets involved, which is much appreciated.

Out of the research can be concluded that this is the best way to raise awareness of underwater heritage's importance under fishermen. It is not realistic to build a personal relationship with fishermen, but organized exhibitions, projects or meetings can be held to tell the story of the findings of fishermen. This way underwater heritage gets a more personal touch so fishermen can hopefully relate more to underwater heritage. If they eventually realise that the objects in their fishing nets

can tell amazing stories, they maybe even come up with solutions themselves. This is how underwater heritage can be more protected.

Inhoudsopgave

Voorwoord.....	5
Samenvatting.....	6
Summary.....	8
Inleiding.....	12
1. Cultureel erfgoed onder water.....	18
1.1 Nederlands onderwatererfgoed.....	19
1.2 Begrippen.....	22
1.3 Waardebepaling.....	23
1.4 Presentatievormen onderwatererfgoed.....	25
1.5 Conclusie.....	28
2. Bedreigingen voor cultureel erfgoed onder water.....	30
2.1 Bedreigingen door de natuur.....	30
2.2 Bedreigingen door de mens.....	31
2.2.1 Duikers.....	31
2.2.2 Vissers.....	32
2.2.3 Commerciële bergers.....	33
2.2.4 Industriële en infrastructurele activiteiten.....	33
2.2.5 Toerisme.....	34
2.3 Conclusie.....	34
3. Bescherming van cultureel erfgoed onder water.....	35
3.1 Monumentenwet.....	36
3.2 UNESCO Conventie ter bescherming van cultureel erfgoed onder water.....	38
3.3 MACHU project.....	39
3.4 Maritiem Programma Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.....	39
3.5 FARO Conventie.....	40
3.5.1 Duik de Noordzee Schoon.....	41
3.5.2 Initiatief Bescherm een Wrak.....	41
3.6 Conclusie.....	42
4. De bedreiging door de visserij.....	43
4.1 Visserij in Nederland.....	43
4.2 Europees visserijbeleid.....	43
4.3 Vistechnieken en hun impact op onderwatererfgoed.....	44
4.3.1 Boomkorvisserij.....	44
4.3.2 Pulskorvisserij.....	48
4.3.3 Staandwantvisserij.....	49

4.3.4 Overig.....	50
4.4 Gerichte expedities.....	50
4.5 Conclusie.....	51
5. Vissers en cultureel erfgoed onder water.....	53
5.1 Vissersgemeenschappen.....	53
5.1.1 Urk.....	53
5.1.2 Volendam.....	54
5.2 Leven aan boord.....	55
5.3 Doelgroepomschrijving.....	56
5.4 Resultaten onderzoek.....	58
5.4.1 Wat weten vissers over onderwatererfgoed?.....	58
5.4.2 Hoe vaak komen vissers in contact met onderwatererfgoed?.....	59
5.4.3 Hoe gaan vissers om met vondsten van onderwatererfgoed?.....	62
5.5 Verzamelaars onder vissers.....	64
5.5.1 Kommer Tanis.....	64
5.5.2 Adrie Vonk.....	65
5.5.3 Dick Mol.....	66
5.6 Conclusie.....	68
6. Manieren om bewustwording te vergroten.....	69
6.1 Nationale UNESCO Commissie Nederland.....	69
6.2 Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed.....	71
6.3 Overige activiteiten.....	73
6.4 Conclusie.....	73
7. Conclusie.....	74
8. Bronnenlijst.....	78
9. Afbeeldingenlijst.....	85
Bijlagen.....	89
Bijlage 1: alle gemaakte foto's van de vondsten die gedaan zijn tijdens het onderzoek in de haven van Stellendam.....	89
Bijlage 2: vragenlijst voor de vissers.....	98
Bijlage 3: resultaten van de ingevulde vragenlijsten.....	101
Bijlage 4: interview Adrie Vonk.....	104
Bijlage 5: interview Dick Mol.....	107
Bijlage 6: verslag eerste bezoek haven Stellendam en Kommer Tanis.....	113
Bijlage 7: interview Jaap Klijn.....	115
Bijlage 8: artikel Siberische visser die een 4.000 jaar oud beeldje van een god opvist.....	117

Inleiding

In zijn vroege jaren heeft mijn vader een aantal jaren gewerkt in de visserij, bij de haven Stellendam. Met enige regelmaat vertelde hij over voorwerpen die gevonden werden tussen de visnetten, zoals een kanon van de VOC of een mammoettand. De schipper nam deze objecten vaak in beslag. Op een dag bevond er zich een steen tussen de netten, waarvan de bemanning niet dacht dat het bijzonder was, behalve mijn vader. Enkele jaren later brachten mijn vader en ik samen de steen naar het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden, waar uiteindelijk bleek dat het een halffabricaat was van een handbijl. De conservator van het museum, Luc Amkreutz, dacht in eerste instantie dat het een jongere handbijl was, maar na nader onderzoek bleek hij veel ouder te zijn en stamde hij uit de tijd van jagers en verzamelaars. Hiermee was de vondst (waarschijnlijk) een van de oudste handbijlen gevonden in de Noordzee. Uiteindelijk verscheen er een artikel in het blad 'British Archaeology' waarin de vondst van mijn vader uitvoerig beschreven werd en waar het belang van een goede communicatie tussen vissers en professionals kort werd aangehaald.

Ik was verbaasd dat er erfgoed regelmatig verloren gaat doordat de bemanning aan boord van het schip niets of niet veel afwisten van het belang van de voorwerpen die ze tussen hun netten vonden. Ze gooiden het terug de zee in of namen het zelf mee, zonder dat professionals hiervan af wisten of dat ze er onderzoek naar konden doen. Op deze manier kan er een hoop historisch belangrijke informatie verloren gaan, wat uiteraard erg zonde is.

Na het doen van onderzoek bleek dat cultureel erfgoed onder water over de gehele wereld bedreigd wordt, met de grootste bedreiging de mens. Het is belangrijk dat er onderzoek gedaan wordt naar degenen die door hun werkzaamheden constant met dit erfgoed in contact kunnen komen (stakeholders) omdat zij een bedreiging kunnen vormen voor dit erfgoed.

Een van deze groepen die dagelijks in contact kan komen met cultureel erfgoed onder water is vissers. Over deze groep stakeholders is amper iets bekend. Er zijn namelijk geen coherente gegevens over vissers en hun bijvangst in de vorm van archeologische voorwerpen bekend. Weten ze wel hoeveel informatie vondsten kunnen vertellen over de geschiedenis? Weten ze hoe ze met deze objecten moeten omgaan? En vooral, hoe kan dit besef onder vissers worden vergroot zodat het cultureel erfgoed onder water beter beschermd kan worden?

Het onderzoek

In dit verslag maak ik gebruik van het woord 'onderwatererfgoed' in plaats van cultureel erfgoed onder water, omdat dit het leesgemak bevordert.

Onderwatererfgoed wordt bedreigd door twee factoren: de natuur en de mens. Hiervan is de mens de grootste bedreiging. Gebruikers van de zee gaan niet altijd op de juiste manier om met cultureel erfgoed als zij dit tijdens hun werkzaamheden tegenkomen. Op deze manier kan er een hoop historisch belangrijke informatie verloren gaan, wat uiteraard niet de bedoeling is.

Vissers vissen al sinds oudsher op de Noordzee. Al jarenlang vinden zij objecten tussen hun netten waar ze niet altijd iets mee doen. Ze hebben geen of weinig weet van het belang van deze voorwerpen en maken er (waarschijnlijk) niet vaak een melding van bij een instantie, waardoor

belangrijke kennis over het verleden verloren kan gaan. Daarnaast hebben de sleepnetten waarschijnlijk een verwoestend effect op onderwatererfgoed.

Op dit gebied is er weinig onderzoek verricht. De wereld van de visserij is nog relatief onbekend voor de erfgoedwereld. Er is bijvoorbeeld niet bekend hoeveel objecten er op deze manier verloren gaan of wat vissers ervan weten. Om het onderwatererfgoed beter te beschermen is het om deze reden van belang om onderzoek te doen naar deze groep.

In het kader van dit probleem is de volgende **hoofdvraag** opgesteld:

Welk en hoeveel archeologisch materiaal brengen vissers per week in de haven van Stellendam aan wal gedurende zes weken en hoe kan het bewustzijn over het belang van onderwatererfgoed onder vissers worden vergroot, met het oog op de bescherming van cultureel erfgoed onder water?

Om deze hoofdvraag te kunnen beantwoorden zijn er verschillende **deelvragen** geformuleerd:

1. Wat is cultureel erfgoed onder water?
2. Wat zijn bedreigingen voor cultureel erfgoed onder water en hoe wordt het beschermd?
3. Hoe verstoren vissers cultureel erfgoed onder water in Nederland?
4. Wat weten vissers over cultureel erfgoed onder water?
5. Hoe vaak komen vissers met onderwatererfgoed in contact?
6. Hoe gaan vissers om met vondsten van cultureel erfgoed onder water?
7. Zijn er eerder activiteiten ondernomen om het bewustzijn over cultureel erfgoed onder water te vergroten onder vissers?

Uiteindelijk zal het verslag bestaan uit een onderzoeksverslag voor de Reinwardt Academie (scriptie) en een advies over hoe het bewustzijn onder vissers over cultureel erfgoed onder water kan worden vergroot die de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed en de Nationale UNESCO Commissie Nederland kunnen gebruiken om op deze manier onderwatererfgoed beter te beschermen. UNESCO kan het advies gebruiken om een start te maken met de bewustwordingscampagne die er (waarschijnlijk) eind 2014 gaat komen als Nederland de UNESCO conventie voor cultureel erfgoed onder water 2001 ratificeert.

Methode van onderzoek

Om antwoord te verkrijgen op de hoofdvraag en deelvragen is er gebruik gemaakt van drie verschillende methoden van onderzoek: literatuuronderzoek, online onderzoek en het houden van interviews in combinatie met het invullen van vragenlijsten. Een aantal deelvragen (deelvraag 1, 2, 3 en 7) is grotendeels met behulp van literatuuronderzoek en online onderzoek beantwoord. De overige deelvragen (deelvraag 4, 5 en 6) zijn beantwoord door middel van interviews en vragenlijsten. Per onderzoeksmethode wordt toegelicht hoe dit te werk ging.

Literatuuronderzoek

Op twee verschillende plaatsen is gezocht naar relevante literatuur om de deelvragen 1, 2, 3 en 7 te kunnen beantwoorden: de bibliotheek van de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed te Amersfoort en de mediatheek in de Reinwardt Academie te Amsterdam. De bibliotheek van de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed te Lelystad was buiten beschouwing gelaten aangezien de meest relevante literatuur ook in de bibliotheek in Amersfoort aanwezig was.

Tijdens het zoeken naar literatuur was er voornamelijk gekeken naar de meest recente literatuur geschreven op het gebied van onderwaterarcheologie of cultureel erfgoed onder water. In de zoekmachines van de bibliotheken is dan ook voornamelijk gezocht met de termen 'onderwaterarcheologie' en 'cultureel erfgoed onder water'.

Aangezien in 2001 de UNESCO conventie ter bescherming van onderwatererfgoed tot stand kwam, is ervoor gekozen om literatuur geschreven voor 1990 enigszins buiten beschouwing te laten. Juist vanwege deze conventie is er dan ook veel recente literatuur beschikbaar. Voor het onderzoek waren de meest recente publicaties van belang zodat een zo correct en recent mogelijk beeld geschetst kon worden van onderwatererfgoed. Onderwatererfgoed is een internationaal fenomeen, er is dan ook veel internationale literatuur beschikbaar over dit onderwerp. Om de hoeveelheid literatuur enigszins binnen de perken te houden was ervoor gekozen om alleen literatuur geschreven over landen die de Noordzee omringen te behandelen. Wel werd er een enkele keer een hoofdstuk of boek gelezen over een land die niet aan de Noordzee grenst, zodat deze landen niet in hun geheel buiten beschouwing werden gehouden tijdens het onderzoek. Er moet worden opgemerkt dat de meeste literatuur die beschikbaar was ook online te raadplegen was. Er was in het onderzoek dan ook veel gebruik gemaakt van gedownload PDF bestanden.

Hiernaast was er in de mediatheek van de Reinwardt Academie gekeken naar eerdere scripties op het gebied van onderwatererfgoed. Er bleek één scriptie te zijn gewijd aan onderwatererfgoed: *'Een erfgoedcommunity voor de onderwaterarcheologie'* door Barbera Boelen. Deze scriptie gaat voornamelijk over het opzetten van een erfgoedcommunity voor de onderwaterarcheologie, er wordt niet uitgebreid onderzoek gedaan naar de stakeholders. Wel worden ze omschreven. Dit onderzoek heeft zich specifiek op één groep gericht, vissers.

Het belangrijkste boek dat in het onderzoek veel werd geraadpleegd was het boek van Arent Vos, *Onderwaterarcheologie op de Rede van Texel*. In dit boek zijn verslagen opgenomen over scheepswrakken rondom Texel. Daarnaast wordt er op een heldere en goede manier uitgelegd hoe scheepswrakken bedreigd worden door de natuur en wat voor gevolgen dit heeft. Er waren geen betere boeken te vinden waarin het zo duidelijk omschreven werd, daarom is dit boek een waardevolle en zeer relevante bron geweest voor het onderzoek.

Online onderzoek

Naast literatuuronderzoek was er voor de deelvragen 1, 2, 3 en 7 ook online onderzoek verricht. Bij dit onderzoek was er voornamelijk gekeken naar de website van UNESCO en de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed. Via deze websites konden vele andere websites die te maken hebben met onderwatererfgoed bekeken worden. Daarnaast was er door Martijn Manders (hoofd Maritiem Programma van de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed) een aantal tips gegeven voor relevante informatie op het internet.

Voor het onderzoek naar de visserij in Nederland werd er gebruik gemaakt van de zoekmachine Google, waar zoektermen als: visserij Nederland, boomkorvisserij, pulskor visserij en andere termen gebruikt zijn. Op de websites stonden vaak links naar andere relevante websites.

Op het internet bevinden zich veel beleidsplannen, conventies, artikelen en onderzoeken die relevant waren voor het onderzoek. Er was voor het gehele onderzoek dan ook veel gebruik gemaakt van internet, aangezien er veel gedigitaliseerd is en online is gepubliceerd.

Interviews en vragenlijsten

Om de overige deelvragen te kunnen beantwoorden moest er field research worden verricht. Naast het doen van interviews en vragenlijsten was er gedurende een aantal weken op vrijdagochtend de haven Stellendam bezocht, om een idee te krijgen hoeveel archeologische voorwerpen wekelijks worden binnengehaald door vissers.

Er was gekozen om zowel gebruik te maken van interviews als vragenlijsten. Vissers zijn moeilijk benaderbaar en na het eerste interview met een visser bleek dat een vragenlijst evenveel informatie op zou leveren als een interview, in enkele gevallen zelfs meer. Uiteindelijk was er dus voor gekozen om een combinatie van interview en vragenlijsten te gebruiken om zoveel mogelijk bruikbare informatie te verkrijgen. Telkens werden de vragenlijsten ter plekke ingevuld zodat er kon worden doorgevraagd en de ingevulde lijsten direct weer meegenomen konden worden. Tevens was er een reepje chocolade beschikbaar voor degenen die de vragenlijst invulden, als dank.

De interviews die gehouden zijn waren gebaseerd op vragen toegespitst op degene die geïnterviewd werd. Deze interviews vonden plaats met verzamelaars. Een interview waarbij de verzamelaar zelf voornamelijk aan het woord kon zijn was het gunstigst, hier kwam de meeste informatie uit voort. Naast interviews hebben er nog enkele gesprekken plaatsgevonden met deskundigen voor eventuele tips en opmerkingen over het onderzoek. Bij een enkeling is er alleen correspondentie via e-mail geweest. Met de volgende personen zijn gesprekken en interviews gehouden:

- Martijn Manders, hoofd Maritiem Programma, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Aan de start van het onderzoek is er met Martijn Manders gepraat over het onderwerp en zijn er tips en opmerkingen uitgewisseld. Uiteindelijk heeft hij inhoudelijk begeleid bij het schrijven van het onderzoek.
- Andrea Imhof, beleidscoördinator Nationale UNESCO Commissie
Ook met Andrea Imhof is er aan het begin van het onderzoek gesproken over het onderwerp, wat zou interessant zijn en wat niet.
- Luc Amkreutz, conservator collectie Nederland prehistorie, Rijksmuseum van Oudheden
Er is enige e-mail correspondentie geweest omdat het voor het onderzoek interessant was om te weten of er vaker vissers naar het museum komen met vondsten.
- Marie Houkes, beleidsmedewerker maritiem erfgoed, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Marie Houkes heeft het boekje *'Herkennen van archeologische vondsten uit waterbodems en hoe daarmee om te gaan'* geschreven. Daarom was het relevant om met haar in gesprek te gaan over het onderzoek en het geschreven boekje.
- Arent Vos, senior onderzoeker scheepsarcheologie, scheepsbouw, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Arent Vos heeft veel publicaties geschreven over onderwatererfgoed in de vorm van scheepswrakken in de Noordzee. Ook de visserij komt hierin aan bod. Ook heeft hij contacten met vissers waardoor het relevant was om met hem een gesprek

te voeren in het kader van het onderzoek om erachter te komen hoe hij het heeft aangepakt.

- Adrie Vonk, oud visser en verzamelaar op Texel
Gezien zijn reputatie als verzamelaar onder vissers en zijn grote en diverse collectie was het relevant voor het onderzoek om hem te interviewen.
- Kommer Tanis, (oud) visser en verzamelaar in Havenhoofd (nabij Stellendam)
De aangewezen persoon met veel kennis over zowel de visserij als het erfgoed dat opgevist wordt. Hij heeft veel contacten met vissers en heeft zelf een grote collectie bijeengebracht. Door middel van gesprekken was er veel duidelijk geworden.
- Dick Mol, amateur paleontoloog
Een amateur paleontoloog met een enorme collectie, opgebouwd uit stukken die opgevist zijn uit de Noordzee. Hij heeft veel banden met de visserij waardoor hij belangrijk was voor het onderzoek.
- Jaap Klijn, visser op de OD-50
De eerste visser met wie gesproken is en die bereid was om veel vragen te beantwoorden.

De interviews met Dick Mol, Adrie Vonk en Jaap Klijn zijn tot in de detail uitgewerkt en opgenomen in de bijlagen. Van het gesprek met Kommer Tanis is een verslag opgenomen in de bijlagen. Het contact met de anderen waren meer in de vorm van gesprekken, waar ruimte was voor tips en opmerkingen over het onderzoek.

De vragen in de vragenlijst voor de vissers bestonden zoveel mogelijk uit meerkeuzevragen. Het moment waarop ze benaderd werden was namelijk dat ze de laatste werkzaamheden uitvoerden in de haven, voordat ze naar huis vertrokken. Hierdoor hadden ze niet altijd tijd om vragen te beantwoorden of wilden het simpelweg niet doen omdat ze aan het werk waren. De vragen waren gericht op hun kennis over onderwatererfgoed, cultureel erfgoed en archeologie. Daarnaast werden er vragen gesteld over de bijvangst in de vorm van objecten en hoe daarmee werd omgegaan. De vragenlijst bleek effectief en negen vissers waren bereid om de vragen in te vullen. De gehele vragenlijst is terug te vinden in de bijlagen.

De focus in het onderzoek is gelegd op vissers die op de Noordzee vissen. Curaçao en de Nederlandse Antillen zijn buiten beschouwing gelaten omdat het onderzoek anders te breed werd gezien het tijdbestek waarbinnen het onderzoek gerealiseerd moest worden. In hoofdstuk 5 wordt dieper ingegaan op de doelgroep.

Toelichting op de samenstelling van de scriptie

De eerste drie hoofdstukken zijn een oriëntatie op onderwatererfgoed. Wat is het, hoe wordt het beschermd en wat zijn de bedreigingen? Vanaf hoofdstuk 4 wordt er dieper ingegaan op de bedreiging die de visserij vormt voor onderwatererfgoed. Wat is de impact van de visserij op de zeebodem en daarmee op onderwatererfgoed? Wat is de daadwerkelijke bedreiging? Hoofdstuk 5 gaat dieper in op vissers en onderwatererfgoed. Hierin wordt behandeld hoeveel Stellendamse vissers aan erfgoed mee hebben genomen aan wal gedurende het onderzoek en hoe ermee om werd

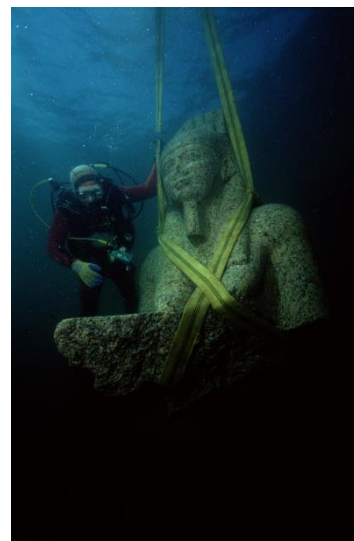
gegaan. Aan de hand hiervan konden er enkele oplossingen worden geformuleerd waarbij uiteindelijk de focus op het vergroten van de bewustwording kwam te liggen. Tot slot werd er een conclusie getrokken en de hoofdvraag beantwoord aan de hand van de informatie uit de voorgaande hoofdstukken.

1. Cultureel erfgoed onder water

“De zee is het grootste museum van de wereld,” beweerde de Franse archeoloog Salomon Reinach¹ al in 1928. En waarom ook niet? Er was immers niet altijd zee waar hij nu wel is, zo kon je bijvoorbeeld 20.000 jaar geleden in de laatste IJstijd, het Weichselien, van Nederland naar Engeland wandelen². Maar zover hoeven we niet eens terug in de tijd. Er zijn plaatsen die nu onder zee liggen waar mensen woonden, werkten en waar dieren leefden. Resten hiervan zijn vandaag de dag nog steeds terug te vinden in de zee over de gehele wereld. Zo is er in Egypte niet ver van de kust van Alexandrië zelfs een gezonken stad ontdekt, Heracleion (Grieks) of Thonis (Egyptisch) genaamd. Deze stad is meer dan 1200 jaar oud en werd niet lang geleden ontdekt door een onderwaterarcheoloog. De overblijfselen zijn zeer goed bewaard gebleven, zoals op de foto's is te zien.³

Afbeelding 1: beeld van een farao op de bodem van de zee bij de kust van Alexandrië.

Afbeelding 2: beeld van de god Hapi die uit het water getakeld wordt.

Al vanaf de Oudheid voeren mensen met schepen over zee om land te ontdekken of om handel te drijven. Tijdens deze lange reizen op zee gingen er regelmatig schepen ten onder, vaak met voorraad en al. De bodem van de zee ligt dan ook bezaaid met duizenden scheepswrakken, die door de vaak koele, donkere en zuurstofarme condities in het water goed geconserveerd zijn gebleven. Lang niet al deze wrakken zijn nog ontdekt. Alle objecten die met samenlevingen te maken hebben en op de bodem van de zee liggen wordt cultureel erfgoed onder water genoemd.

UNESCO heeft in de conventie voor de bescherming van cultureel erfgoed onder water 2001 daartoe de volgende definitie gegeven:

¹ Salomon Reinach was een Franse archeoloog, die leefde van 1858 tot 1932. Deze beroemde uitspraak deed hij toen in 1928 Griekse vissers in de baai van Marathon kostbare beelden tussen hun netten vonden.

² K. van Huissteden, “De Laatste IJstijd”, <http://www.falw.vu/~huik/ijstijd.html>, geraadpleegd 7 mei 2014.

³ The Huffington Post, “Heracleion Photos: Lost Egyptian City Revealed After 1,200 Years Under Sea” (versie 1 mei 2013), http://www.huffingtonpost.com/2013/04/29/heracleion-photos-lost-egyptian-city_n_3178208.html#slide=2390625 (29 april 2013), geraadpleegd 10 april 2014.

'Underwater cultural heritage means all traces of human existence having a cultural, historical or archaeological character which have been partially or totally under water, periodically or continuously, for at least 100 years such as:

- Sites, structures, buildings, artefacts and human remains, together with their archaeological and natural context
- Vessels, aircraft, other vehicles or any part thereof, their cargo or other contents, together with their archaeological and natural context
- Objects of prehistoric character⁴

Volgens UNESCO is cultureel erfgoed onder water dus: alle sporen van menselijk bestaan die een culturele, historische of archeologische waarde waarborgen die zich deels of in zijn geheel voor een periode van minstens 100 jaar onder water bevinden of bevonden. Dit zijn objecten zoals: bouwwerken, menselijke overblijfselen, objecten, voertuigen, vliegtuigen, inclusief hun lading of andere inhoud en objecten met een prehistorisch karakter, samen met hun archeologische en natuurlijke context. Als deze definitie letterlijk genomen zou worden, zou het betekenen dat het wrak van een Duitse onderzeeër uit de Tweede Wereldoorlog, gevonden door vissers voor de kust van Jakarta, niet behoort tot het cultureel erfgoed onder water; die is immers 70 jaar geleden gezonken.⁵ Vanwege zijn historische waarde kan deze onderzeeër toch deel uitmaken van cultureel erfgoed onder water. De grens van 100 jaar is namelijk een richtlijn, geen vaste regel. Volgens de Nederlandse monumentenwet zou de onderzeeër wel tot het onderwatererfgoed kunnen worden gerekend, daarin staat namelijk dat een object erfgoed is als hij een cultuurhistorische waarde representeert.⁶

1.1 Nederlands onderwatererfgoed

In Nederland bestaat onderwatererfgoed voornamelijk uit scheepswrakken, prehistorische voorwerpen en botten. In het Nederlands deel van de Noordzee liggen er hier duizenden van, verspreid over 57.000 vierkante kilometers⁷ aan zeebodem. Een scheepswrak is een ware tijdschapsule, waarin objecten voor een lange tijd bewaard blijven. De laatste jaren neemt deze bescherming extra snel af, door bedreigingen van de mens.

Afbeelding 3: VOC kanon afkomstig uit een wrak in de zee rondom de Indonesische Mentawai-eilanden.

⁴ UNESCO, *Convention on the protection of the underwater cultural heritage*. (Paris, 2001), <http://unesdoc.unesco.org/images/0012/001260/126065e.pdf>, geraadpleegd 10 april 2014.

⁵ De Stentor, "Wrak onderzeeër Tweede Wereldoorlog ontdekt bij kust Java" (versie 20 november 2013), <http://destentor.nl/algemeen/buitenland/wrak-onderzee%C3%ABr-tweede-wereldoorlog-ontdekt-bij-kust-java-1.4106511>, geraadpleegd 10 april 2014.

⁶ Monumentenwet 1988. Hoofdstuk I. Algemene bepalingen, Artikel 1b, punt 1. Geraadpleegd 10 april 2014.

⁷ H. van der Weide, "Wrakkeneldorado in de Noordzee? Ontzenuwing van een mythe", *Duiken* (september 2008), 27.

Nederlands onderwatererfgoed kan zich buiten de Nederlandse wateren en zeeën ook in andere delen van de wereld bevinden. De schepen van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) voeren over de gehele wereld, waardoor er bijvoorbeeld Nederlandse wrakken te vinden zijn in Indonesië. Het VOC kanon op afbeelding 3 is afkomstig uit een wrak dat in de zee rondom de Indonesische Mentawai-eilanden ligt waar, omdat het een kruispunt voor internationale handel was, honderden schepen ten onder zijn gegaan en die nu prooi zijn voor schatzoekende lokale vissers, die met hun verstoring de archeologische context vernietigen.⁸ Om scheepswrakken die zich in zeeën van andere landen bevinden te beschermen, moet er nauw worden samengewerkt met de betreffende landen.

Het VOC wrak is een mooi voorbeeld van *gemeenschappelijk cultureel erfgoed*. Het wrak maakt namelijk deel uit van de gezamenlijke geschiedenis van Nederland en Indonesië. Gemeenschappelijk cultureel erfgoed is erfgoed dat is voortgekomen uit een gezamenlijk verleden met een ander land.⁹ Beide landen hebben er belang bij om het wrak te behouden en er historisch onderzoek naar te verrichten. Het geeft namelijk inzicht in de lokale geschiedenis binnen een internationaal perspectief. De lading die in een dergelijk scheepswrak is teruggevonden zegt vaak iets over de economie en het type handelswaar, de politieke macht en de verhoudingen. Zonder samenwerking tussen de betreffende landen kan dit erfgoed niet goed beschermd worden. Mede om dit soort gevallen is de UNESCO conventie voor de bescherming van cultureel erfgoed onder water¹⁰ erg belangrijk. Als dit verdrag door verschillende landen wordt geratificeerd kan het onderwatererfgoed wereldwijd beter worden beschermd.

Het maritieme verleden van Nederland

Nederland was en is een maritieme natie, de zee is altijd belangrijk geweest voor de economie en de welvaart. In de Nederlandse wateren en zeeën ligt er dan ook veel Nederlands erfgoed. Bij het bestuderen van de maritieme geschiedenis van Nederland is er voornamelijk gebruik gemaakt van het boek *Maritieme Geschiedenis. De Canon van ons maritiem verleden in 50 vensters*, geschreven door J. Korteweg en anderen. De volgende tekst is geïnspireerd op het boek.

Al eeuwen vechten de inwoners van Nederland tegen het water. De terpbewoners waren de eerste die zich in het gebied vestigden. Ze beschermden zichzelf tegen het water met behulp van kunstmatige heuvels. Na verloop van tijd werden er dijken, molens en kustverdedigingen ingezet om de bewoners te beschermen. Het gehele land was doorgelaten van natuurlijke beken, rivieren en zeearmen. Verder waren er grote binnenwateren zoals de Zuiderzee of het Haarlemmer Meer. Om het land te draineren werden duizenden kilometers aan sloten en grachten gegraven. Hiernaast werden er ook kanalen aangelegd voor een betere transportverbinding. Van deze wateren hadden de

⁸ NRC, "Indonesische schatzoekers plunderen eeuwenoude scheepswrakken" (versie 3 april 2012), <http://www.nrc.nl/inbeeld/2012/04/03/indonesische-schatzoekers-plunderen-eeuwenoude-scheepswrakken/>, geraadpleegd 28 april 2014.

⁹ Nationaal Archief, "Gemeenschappelijk Cultureel Erfgoed", <http://www.nationaalarchief.nl/internationaal/gemeenschappelijk-cultureel-erfgoed>, geraadpleegd 28 april 2014.

¹⁰ Zie hoofdstuk 3 voor meer informatie over de UNESCO Conventie 2001.

bewoners profijt, ze werden intensief gebruikt door vissers, handelaren en schippers. Er ontstond een haat-liefde verhouding tussen de bewoners en het water, die doordrong tot in vele aspecten van de samenleving.¹¹

De visserij was een van de belangrijkste bedrijfstakken, het was een bron van welvaart. In de Noordzee werd haring gevangen en in het noorden werd er op walvis gejaagd.

Door de rivieren en kanalen kon de zee bereikt worden en zo lag de hele wereld open voor de Nederlanders. Met boten en schepen konden er een hoop goederen worden vervoerd en er ontstond internationale handel. Dit handelsnetwerk heeft grote invloed gehad op de Nederlandse economie.¹²

De Gouden Eeuw (de 17de eeuw), was een eeuw van veel rijkdom voor Nederland. Deze rijkdom had zijn grondslag voornamelijk te danken aan de scheepsvaart. In 1602 werd het handelsbedrijf de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) opgericht, die welvaart met zich meebracht. Door handel over de hele wereld in thee, peper, zijde en andere luxe producten werden kooplieden rijk. Er werd handel gedreven met Japan, India, Indië, China en Ceylon. Het was bijzonder dat de VOC handel kon drijven met Japan omdat zij de enige waren die hiervoor toestemming hadden. Nederland werd een echte handelsnatie.¹³

Op zee werd er regelmatig gevochten. Nederland moest immers de handel en visserij beschermen, maar vocht ook aangejaagd door machthonger voor gebiedsuitbreiding. Tijdens deze gevechten zijn er een hoop schepen teloor gegaan. Eén van deze grote zeeslagen was de ondergang van de Spaanse Armada tegen de gezamenlijke Engelse en Nederlandse marine in 1588¹⁴ tijdens de Tachtigjarige Oorlog (1568 tot 1648) van de Republiek tegen Spanje.¹⁵

De strijd tegen het water heeft op allerlei vlakken zijn sporen nagelaten in de cultuur, de wetten, in het doen en laten. Zo bestaan er liederen, gedichten, beroepen en literatuur waarin het maritieme denken terug te vinden is, ook al beseft men dit niet altijd goed. Denk bijvoorbeeld aan een aantal Nederlandse gezegdes: 'Stille wateren hebben diepe gronden', 'Recht door zee' en 'Geen zee te hoog'. Er zijn nog veel meer van dit soort uitdrukkingen of gezegdes die te maken hebben met het water. Zo blijkt maar weer dat het maritieme verleden vandaag de dag nog steeds terug te vinden is in de Nederlandse cultuur.¹⁶

¹¹ J. Korteweg, *Maritieme Geschiedenis. De Canon van ons maritiem verleden in 50 vensters*. (Zutphen: Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, 2009), 9.

¹² Ibidem, p 23.

¹³ Ibidem, p 37.

¹⁴ A. van der Zeijden, "De ondergang van de Spaanse Armada", <http://www.historischnieuwsblad.nl/nl/artikel/26001/de-ondergang-van-de-spaanse-armada.html>, geraadpleegd 7 mei 2014.

¹⁵ J. Korteweg, *Maritieme Geschiedenis. De Canon van ons maritiem verleden in 50 vensters*. (Zutphen: Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, 2009), 59.

¹⁶ Ibidem, p 119, 121.

1.2 Begrippen

Ten eerste is het belangrijk om even stil te staan bij het begrip *cultureel erfgoed*. Wat is het nou precies? Er bestaan een hoop verschillende definities van cultureel erfgoed. Eén daarvan is de omschrijving van de Rijksoverheid:

‘Cultureel erfgoed is een verzamelnaam voor (archeologische) monumenten, vondsten en opgravingen, nationaal beschermde cultuurvoorwerpen en verzamelingen, archieven en beschermde stads- en dorpsgezichten. Deze hebben een grote cultuurhistorische en wetenschappelijke betekenis.’¹⁷

De definitie van UNESCO is als volgt:

‘The term cultural heritage encompasses several main categories of heritage:

- Cultural heritage

- Tangible cultural heritage:

- movable cultural heritage (paintings, sculptures, coins, manuscripts)
- immovable cultural heritage (monuments, archaeological sites, and so on)
- underwater cultural heritage (shipwrecks, underwater ruins and cities)

- Intangible cultural heritage: oral traditions, performing arts, rituals

- Natural heritage: natural sites with cultural aspects such as cultural landscapes, physical, biological or geological formations

- Heritage in the event of armed conflict’¹⁸

Naast deze twee definities zijn er nog een hoop anderen te vinden op het internet. UNESCO deelt cultureel erfgoed al op in verschillende erfgoed domeinen. Voor beide definities, en waarschijnlijk wel voor alle geschreven definities, geldt dat de cultuurhistorische en wetenschappelijke waarde een voorwerp of gebied tot cultureel erfgoed maakt.

Onderwatererfgoed en *maritiem erfgoed* zijn twee verschillende begrippen. Binnen onderwatererfgoed is er ook sprake van maritiem erfgoed. Zo zijn de scheepswrakken die over de bodem van de zee verspreid liggen onderdeel van het maritieme erfgoed. Maar maritiem erfgoed kan ook bestaan uit voorwerpen aan land, havens, kades, bruggen of waterwegen.¹⁹ Onderwatererfgoed bestaat daarentegen alleen uit het erfgoed dat zich onder water bevindt of heeft

¹⁷ Rijksoverheid, “Wat is cultureel erfgoed?”, <http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/monumenten-en-erfgoed-archeologie/vraag-en-antwoord/wat-is-cultureel-erfgoed.html>, geraadpleegd 21 mei 2014.

¹⁸ UNESCO, “What is meant by “cultural heritage”?”, <http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/illicit-trafficking-of-cultural-property/unesco-database-of-national-cultural-heritage-laws/frequently-asked-questions/definition-of-the-cultural-heritage/>, geraadpleegd 22 mei 2014.

¹⁹ Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, “Maritiem erfgoed” (versie 16 april 2014), <http://www.cultureelerfgoed.nl/dossiers/maritiem-erfgoed> (6 maart 2014), geraadpleegd 28 april 2014.

bevonden voor een bepaalde tijdsperiode. Het is daarom belangrijk om onderscheid te maken tussen maritiem erfgoed en onderwatererfgoed.

Archeologie is het bestuderen van resten of overblijfselen van menselijk handelen om het verleden te kunnen reconstrueren en interpreteren. Het is een van de oudste academische disciplines, maar het bestuderen van *onderwaterarcheologie* is relatief recent. Op dit gebied kan er nog veel geleerd en ontwikkeld worden.²⁰

Binnen de archeologie is er ook een discipline genaamd *maritieme archeologie*. Dit is een van de sub disciplines van archeologie, die onderzoek doet naar menselijke activiteiten die gerelateerd waren of zijn met de zee. Dit zijn niet alleen resten die onder water aangetroffen worden, maar ook aan land.²¹

1.3 Waardebepaling

Onderwatererfgoed is een breed begrip. In de literatuur wordt er vaak een onderscheid gemaakt tussen verschillende soorten objecten: artefacten, naturalia en mentefacten.

Artefacten zijn objecten die door de mens vervaardigd zijn. *Naturalia* zijn fossielen, dieren, gesteenten en planten. Soms kan de grens vaag zijn, zo zijn bijvoorbeeld opgezette dieren zowel artefacten als naturalia. Het dier is immers bewerkt door mensen. Onder *mentefacten* worden verschillende zaken verstaan, zoals: muziek, computerbestanden, teksten etc. Dit zijn voorwerpen waarbij het tastbare aspect niet van belang is.²²

In de zee kunnen zowel artefacten als naturalia gevonden worden, alleen mentefacten niet. Al deze objecten behoren tot het onderwatererfgoed. Maar welk object is nu echt van belang, en welke niet? Hoe wordt dit bepaald?

Het uitzoeken of een object belangrijk is, wordt ook wel 'assessing significance' genoemd. Niet alle archeologische vindplaatsen of objecten kunnen bewaard worden, dus moeten er prioriteiten worden gesteld. Dit wordt gedaan door middel van het bepalen van de 'significance' van een vindplaats of object. In Australië is door de Collections Council of Australia een document gepubliceerd waarin beschreven wordt hoe de significance van een object of collectie kan worden vastgesteld, de *Significance 2.0*. Hierin wordt significance als volgt omschreven:

'Significance refers to the values and meanings that items and collections have for people and communities.'²³

Deze definitie laat goed zien dat iedereen belang heeft bij erfgoed. De waarde van een object wordt zoals in de definitie gesteld, bepaald door de samenleving zelf. Elk voorwerp herbergt zijn eigen verhaal. De verschillende disciplines, zoals kunstgeschiedenis, archeologie en antropologie hebben

²⁰ F. Søreide, *Ships from the depths. Deepwater archaeology*. (United States of America: Texas A&M University Press, 2011), 6.

²¹ Ibidem, p 6.

²² P. van Mensch, *Syllabus. Het object als informatiedrager. Theoretische museologie*. (Amsterdam: Reinwardt Academie, 2007-2008), 12.

²³ Russell, R. en Winkworth, K., *Significance 2.0*. (Australië, 2009), <http://arts.gov.au/sites/default/files/resources-publications/significance-2.0/pdfs/significance-2.0.pdf>, geraadpleegd 21 mei 2014.

elk hun eigen benadering van het verhaal dat een object zou kunnen vertellen, omdat ze objecten elk op een andere manier onderzoeken.²⁴

Onderwatererfgoed wordt voornamelijk vanuit de archeologie bekeken, omdat het zich op of in de bodem van de zee bevindt. Toch zijn er veel overeenkomsten in manier van benaderen met de andere disciplines.

Om de significance te determineren worden er in de *Significance 2.0* verschillende hoofd criteria genoemd:

- Historische waarde
- Artistieke of esthetische waarde
- Wetenschappelijke of onderzoek waarde
- Sociale of spirituele waarde

Hiernaast worden er nog vier vergelijkende criteria gebruikt²⁵:

- Herkomst
- Zeldzaamheid of mate van representativiteit
- Conditie of compleetheid
- Interpretatie capaciteit

Bij onderzoek naar de significance van een object of collectie is het belangrijk om dezelfde waarden te gebruiken, zodat alles op dezelfde manier wordt geanalyseerd en verantwoord. Zo kan op een goede manier worden bepaald of het ene object belangrijker is dan het andere. Dit soort criteria zijn een houvast om te gebruiken bij het bepalen van het belang van een object, maar kan ook per object verschillen. Bij het ene object zijn wellicht andere waarden interessanter om te bekijken dan de gestelde waarden.²⁶

Bij het bepalen van de significance van onderwatererfgoed worden doorgaans dezelfde criteria gebruikt. Maar omdat het voornamelijk vanuit de archeologie bekeken wordt en er tijdens het proces met andere factoren rekening moet worden gehouden, zijn er toch verschillen. Zo is er niet altijd vergelijkbaar materiaal aanwezig, waardoor bijvoorbeeld scheepswrakken, omdat ze bijna altijd uniek zijn, al snel een hoge waarde toegekend kunnen krijgen. Na nader onderzoek zou kunnen blijken dat het wrak eigenlijk helemaal niet zo belangrijk was als gedacht.

Onderwatererfgoed is daarnaast ook vaak van belang voor meerdere landen (gemeenschappelijk erfgoed). Wat voor het ene land gezien kan worden als een waardevol wrak of object, kan voor het andere land van geen waarde zijn. Soms kan het ook zo zijn dat het voor een land een positief stukje geschiedenis verteld, terwijl het andere land dat stukje geschiedenis liever zou willen vergeten. Daarom moeten de criteria vaak worden aangepast aan de omstandigheden van de vondst.

²⁴ P. van Mensch, *Syllabus. Het object als informatiedrager. Theoretische museologie*. (Amsterdam: Reinwardt Academie, 2007-2008), 13.

²⁵ Russell, R. en Winkworth, K., *Significance 2.0*. (Australië, 2009), <http://arts.gov.au/sites/default/files/resources-publications/significance-2.0/pdfs/significance-2.0.pdf>, geraadpleegd 21 mei 2014.

²⁶ Ibidem.

De belangrijkste waarde, voor onderwatererfgoed maar ook voor ieder ander erfgoed, is de herinneringswaarde. Bepaalde objecten, gebouwen of ander erfgoed kan ons een beeld geven hoe er vroeger werd geleefd in een bepaald gebied of hoe het eruitzag. Dit is voor iedereen van belang, niet alleen voor de expert. Met z'n alle geven we betekenis aan objecten, dit wordt ook wel *materiële cultuur* genoemd. Het is daarom ook moeilijk voor de deskundige om vast te stellen hoe hoog een object scoort op de esthetische waarde. Dit is erg persoonlijk en subjectief, terwijl het object voor een hele samenleving van belang is.²⁷

In de archeologie maakt het niet uit of een object mooi of lelijk is. Het gaat vooral om de historische waarde van het object en daarbij de context waarin het gevonden is. Waar komt het object vandaan? Hoe is het gemaakt? Wat betekent het? De meeste objecten zijn ooit door mensen vervaardigd en hadden destijds een bepaalde betekenis voor hen. Groot of klein, hout of goud, allemaal zijn ze informatiedragers en kunnen informatie verschaffen over het verleden. Bij de archeologie ligt de waarde van een object dan ook vooral aan de hoeveelheid historische informatie die het kan geven. Hierbij is de context van het object van groot belang.²⁸ Bij musea en culturele instellingen met collecties speelt de esthetische waarde een relatief grotere rol dan bij archeologie. Het publiek komt immers naar de objecten kijken. Als het object er dan onogelijk uitziet wordt er al snel aan voorbij gelopen.

Om de historische waarde vast te stellen is de kennis van een deskundige nodig. Een leek kan niet vaststellen of een object van grote historische waarde is of niet. Het is dan ook belangrijk dat toevalsvondsten worden gemeld, zodat een deskundige onderzoek ernaar kan doen en kan bepalen of het waardevol genoeg is voor een uitgebreid onderzoek. Helaas worden toevalsvondsten zelden gemeld.

Voor de individuele mens bestaat de waarde van een object doorgaans uit twee verschillende waarden: de financiële waarde en de wetenschappelijke waarde. Mensen houden zich regelmatig alleen met de eerste waarde bezig. Geld speelt nu eenmaal een grote rol in onze wereld en zal altijd een grote invloed hebben op onze gedachtegang en het daaruit voortvloeiende gedrag.

1.4 Presentatievormen onderwatererfgoed

Onderwatererfgoed in situ²⁹ is onzichtbaar voor het algemene publiek. Het ligt diep verscholen in de donkere zee, waar maar weinig mensen komen. De enige die het in situ kunnen aanschouwen, zijn duikers of mensen die met specialistische (al of niet bemande) onderzeeërs ernaar zoeken. Voor de eerder genoemde, bij Alexandrië gezonken stad, waren er plannen om een museum onder het

²⁷ Manders, M. R., e.a., *Training Manual for the UNESCO Foundation Course on the Protection and Management of Underwater Cultural Heritage in Asia and the Pacific*. (Bangkok, 2012), <http://unesdoc.unesco.org/images/0021/002172/217234e.pdf>, geraadpleegd 21 mei 2014.

²⁸ Nouwen, R., *The archaeological object in the museum. Some reflections about meaning and significance*. (2001), http://www.robertynouwen.be/Tabularium/Nouwen_Archaeological%20Object.pdf, geraadpleegd 1 mei 2014.

²⁹ In situ betekent op de plek waar het object zich bevond toen het werd gevonden, zonder dat het uit zijn context is gehaald om bijvoorbeeld in een collectie van een museum te worden opgenomen.

wateroppervlakte te bouwen, maar er werd niet genoeg geld opgebracht om het plan te realiseren.³⁰ Er zijn verschillende manieren waarop onderwatererfgoed kan worden tentoongesteld aan publiek: door middel van replica's, modellen, archeologische presentaties, fotografie en film of in situ.³¹ Het in situ tentoonstellen van onderwatererfgoed is voor Nederland moeilijk, aangezien de zee donker is en er maar sprake is van een aantal meters zicht. In andere landen daarentegen, zoals Egypte, is het zicht een stuk beter.

In het algemeen wordt onderwatererfgoed gepresenteerd door middel van originele objecten, geplaatst in vitrines. Regelmatig worden er vondsten gedaan afkomstig uit zee door duikers, vissers of andere bedrijven die op zee werken. Soms wordt er met opzet materiaal afkomstig uit een wrak naar boven gebracht, bijvoorbeeld om het tentoon te stellen aan publiek of om het te redden van de ondergang. Op Texel is het museum van jutters en zeelui gevestigd, Kaap Skil genaamd. In het museum is een vaste tentoonstelling gewijd aan archeologie onder water. Rondom Texel zijn honderden wrakken gevonden, waarvan een aantal verborgen is onder het zand maar er ook een aantal is vrij gespoeld. Sommige wrakken steken enkele centimeters boven het zand uit. Duikers op Texel duiken regelmatig op deze wrakken. Dankzij deze duiken is er een hoop materiaal geborgen, waarvan een groot deel aan het museum is geschonken. Het museum heeft nu een rijke collectie aan onderwatererfgoed, die varieert van kleine theekopjes tot grote stukken hout afkomstig van een wrak.

De objecten worden voornamelijk achter glas in vitrines geplaatst, zodat het publiek ze goed kan bekijken (zie afbeelding 4 en 6). Sommige objecten worden in glazen bakken met water gepresenteerd (zie afbeelding 5), zodat het publiek kan zien hoe het er op de bodem van de zee heeft uit gezien. Door middel van deze presentatievorm kunnen bezoekers de objecten goed bestuderen en te weten komen wat het voor object is.³²

Afbeelding 4: tentoonstelling Onderwaterarcheologie in het museum Kaap Skil op Texel.

Afbeelding 5: waterbak met daarin archeologische voorwerpen in het museum Kaap Skil op Texel.

Afbeelding 6: archeologische presentatie in het museum Kaap Skil op Texel.

³⁰ UNESCO, "The Alexandria Underwater Museum Project", <http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/underwater-cultural-heritage/about-the-heritage/underwater-museums/alexandria-museum-project/>, geraadpleegd 1 mei 2014.

³¹ Gilsing, J., *(On)zichtbaar, onderwatererfgoed in Nederland*. (Rotterdam, 2007), <http://thesis.eur.nl/pub/4790/289023%20masterthesis.pdf>, geraadpleegd 3 mei 2014.

³² Observatie tijdens bezoek aan museum Kaap Skil op Texel, 20 april 2014.

Het namaken van scheepswrakken in de vorm van replica's of modellen gebaseerd op archeologisch onderzoek is een andere techniek die vaak wordt toegepast om het erfgoed tentoon te stellen. Het historische verhaal van het schip of ander voertuig kan zo op een levendige manier worden verteld. Denk bijvoorbeeld aan het oorlogsschip de Kronan, die in 1676 in Zweden kapseisde door een harde windstoot toen hij naar de vijand wilde omdraaien. De ondergang van de Kronan is een van de grootste scheepsrampen in de Zweedse geschiedenis. Er overleefden maar veertig man van de in totaal 850 bemanningsleden. Al dertig jaar lang doet het Länsmuseet in Kalmar, Zweden, onderzoek naar het scheepswrak. Er zijn meer dan 20.000 objecten geborgen, die samen een goed beeld geven van het leven in de zeventiende eeuw.³³ In de tentoonstelling van de Kronan zijn modellen van het wrak te zien, videobeelden en een grote hoeveelheid aan objecten die afkomstig zijn uit het wrak. Daarnaast kunnen bezoekers levensgroot nagebouwde onderdelen van het schip bezoeken, die voor een groot deel konden worden nagebouwd, gebaseerd op gegevens die door archeologisch onderzoek naar boven kwamen.³⁴ Op deze manier kunnen bezoekers ervaren hoe het geweest zou zijn om op een dergelijk schip te leven en werken. In het museum worden alle eerder besproken presentatievormen van onderwatererfgoed gebruikt.

Afbeelding 7: nagebouwd onderdeel van het schip 'Kronan' in het Länsmuseet te Kalmar, Zweden.

Een ander voorbeeld is het VOC schip de Batavia. In 1628 werd de Batavia gebouwd in Amsterdam, speciaal voor de lange reis van en naar Indië. In 1629 verging het schip voor de kust van West-Australië. Een groot deel van de wrakvondsten bevindt zich in het West-Australian Maritime Museum in Fremantle, Australië. Enkele andere vondsten bevinden zich in het Geraldton Region Museum.³⁵ In Nederland is een reconstructie gebouwd van de Batavia, op initiatief van een scheepsbouwmeester Willem Vos. Zo werd in 1985 gestart met de bouw, waarvan de uitgangspunten waren om het schip zo authentiek mogelijk te herbouwen, door onder andere gebruik te maken van originele materialen en bouwtechnieken. De reconstructie was gebaseerd op een aantal historische archieven en schriftelijke bronnen. Daarnaast was er ook een aantal details van het originele wrak behouden gebleven, waardoor deze exact nagebouwd konden worden. Ook het schip de Vasa, die in zeer complete staat geborgen was in Zweden, diende als voorbeeld voor de Batavia. Beide schepen stamden namelijk uit dezelfde tijd. In 1995 was het schip klaar en kon het te water worden gezet.³⁶ Het schip staat nu in de Bataviawerf in Lelystad, waar publiek het schip kan bezoeken. Het schip geeft een goed beeld van hoe schepen er in de vroege 17de eeuw uitzagen.

³³ Kalmar Läns Museum, "Kronan", <http://www.kalmarlansmuseum.se/kronan/>, geraadpleegd 22 mei 2014.

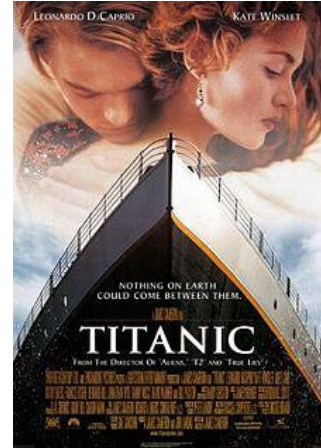
³⁴ Regalskeppet Kronan, "Kronanutställningen", <http://www.regalskeppetkronan.se/kronanutstallningen/>, geraadpleegd 22 mei 2014.

³⁵ Bataviawerf, "Geschiedenis van de Batavia", <http://www.bataviawerf.nl/geschiedenis-van-de-batavia.html>, geraadpleegd 22 mei 2014.

³⁶ Zee, A. van der en Busser, R., *Batavia rondleiding*. (Lelystad, 2006), <http://advanderzee.files.wordpress.com/2012/05/batavia-rondleiding.pdf>, geraadpleegd 22 mei 2014.

Tegenwoordig is ook film en fotografie een belangrijke manier van het zichtbaar maken van onderwatererfgoed. In de loop der jaren hebben deze technieken zich in een rap tempo ontwikkelt waardoor er nu schitterende onderwaterbeelden gemaakt kunnen worden, zelfs door amateurs. Zo is er bijvoorbeeld door de Nationale UNESCO Commissie Nederland een voorlichtingsfilm gemaakt over onderwatererfgoed, om het bewustzijn over onderwatererfgoed te vergroten.³⁷ Op de film zijn beelden van de onderwaterwereld te zien, met op de bodem tussen het zand verschillende objecten verscholen. Door de beelden te delen met het algemene publiek kunnen zij een kijkje nemen in de wereld die ze normaal gesproken niet snel te zien zouden krijgen. Op deze manier worden ze meer betrokken bij het onderwatererfgoed, omdat ze het met eigen ogen kunnen aanschouwen.

Een wereldbekend voorbeeld van een film over onderwatererfgoed is de *Titanic*. James Cameron was de regisseur van de film en heeft zelf ook enkele keren naar het wrak gedoken. De film is zoveel mogelijk gebaseerd op de geschiedenis van de originele Titanic, enkele personages waren zelfs daadwerkelijk aan boord van het schip op het moment dat het zonk. Het interieur van het schip in de film is gebaseerd op de Olympic, het zusje van de Titanic. Naast de film heeft hij ook een aantal documentaires gemaakt over de Titanic, met beelden van het wrak.³⁸ Deze film is (niet alleen door de acteurs) wereldberoemd geworden en overal rees interesse naar het verhaal en het wrak. Wel is de film erg geromantiseerd, waar kritiek op werd geleverd. Uit dit voorbeeld blijkt goed dat een film een prima middel is om een groter draagvlak te creëren voor onderwatererfgoed onder het algemene publiek.

Afbeelding 8: filmposter van *Titanic*.

1.5 Conclusie

Onderwatererfgoed ligt wereldwijd verborgen in alle zeeën. Alle objecten, scheepswrakken en andere vaartuigen die gezonken zijn en van cultuurhistorische waarde zijn, is onderwatererfgoed. In Nederland bestaat het onderwatererfgoed voor het grootste deel uit scheepswrakken en prehistorische voorwerpen, dit omdat Nederland van oudsher al een maritieme handelsnatie is geweest en de Noordzee eeuwen geleden land was. Het maritieme denken van vroeger is vandaag de dag nog steeds terug te zien in de Nederlandse cultuur.

Het is niet gemakkelijk om de waarde van onderwatererfgoed te bepalen. Er komen veel verschillende factoren bij kijken. Zo is voor de archeologie de context van een object zeer belangrijk, terwijl dat bij musea en andere culturele instellingen minder van belang is. Daarnaast bekijkt elk land het erfgoed vanuit zijn eigen kader, iedereen hecht waarde aan verschillende factoren. Toch blijft de cultuurhistorische waarde het belangrijkste bij de waardebeoordeling. Een leek kan daarom niet bepalen of een object van belang is of niet, hij of zij mist daartoe namelijk de kennis.

³⁷ UNESCO, "Nieuwe film vergroot bewustwording over onderwater erfgoed" (versie 24 januari 2014), <http://unesco.nl/artikel/nieuwe-film-vergroot-bewustwording-over-onderwater-erfgoed>, geraadpleegd 3 mei 14.

³⁸ "The Making of James Cameron's "Titanic"", <http://www.titanicandco.com/filmtitanic.html>, geraadpleegd 22 mei 2014.

Er bestaan een aantal verschillende manieren waarop onderwatererfgoed kan worden gepresenteerd aan publiek. De belangrijkste zijn: geborgen originele objecten tentoonstellen in een vitrine, modellen namaken, reconstructies van scheepswrakken levensgroot nabouwen en films of foto's maken van onderwatererfgoed. Het is voor Nederland moeilijk om wrakken in situ tentoon te stellen.

2. Bedreigingen voor cultureel erfgoed onder water

Cultureel erfgoed onder water kende voorheen bijna geen bedreigingen. De grootste bedreiging was de natuur zelf, het erfgoed was immers moeilijk bereikbaar vanwege zijn ligging in zee en werd zo beschermd tegen menselijk ingrijpen. Maar met het verstrijken van de tijd verbeterden de technieken zich, waardoor het onderwatererfgoed op grotere schaal binnen bereik kwam van de mens.

2.1 Bedreigingen door de natuur

Naast de mens bestaan er uiteraard ook bedreigingen die vanuit de zee zelf komen, zoals organismen en stromingen. De bodem van de zee is enigszins zacht, door de combinatie van zand, klei en water. Als een schip is gezonken op een instabiele bodem kan het dieper wegzakken. In combinatie met onderwaterzeestromingen kan dat desastreuze gevolgen hebben. Door het wegzakken ontstaat er een versterkte stroming in het water die ervoor zorgt dat er een slijpgeul wordt gevormd waarin het wrak verder weg kan zakken. In Nederlandse condities komt het regelmatig voor dat er tijdens dit proces delen van het wrak afbreken en wegspoelen. Uiteindelijk, als het wrak diep genoeg is weggezakt, wordt het in zijn geheel afgedekt met zand. Wanneer dit gebeurt, is het scheepswrak 'gedeponeerd', volledig afgedekt met sediment. Deze laag beschermt het wrak tegen verschillende invloeden. Als een wrak niet in zijn geheel wordt afgedekt en er blijven onderdelen bloot liggen, dan worden deze delen al snel aangetast door organismen. Uiteindelijk zal het blootliggende deel volledig verdwijnen, mede door de sterke stroming. Een wrak dat goed afgedekt is door sediment kan eeuwenlang intact blijven door het zuurstofarme milieu.³⁹

In de Nederlandse territoriale wateren is er sprake van zeer veel dynamiek, waardoor de beschermende laag zacht sediment die het wrak beschermt, kan worden weggespoeld. In zee zijn een hoop stroomgeulen aanwezig waar erosie kan ontstaan. Daarnaast verandert de richting van de stroom tweemaal per dag, vanwege eb en vloed. Dit kan negatieve gevolgen hebben voor het wrak. Stroomgeulen en zandbanken veranderen door de zeestromingen telkens van plek, waardoor wrakken bloot kunnen komen te liggen of juist bedekt worden door zand. Deze processen kunnen de wrakken ernstig beschadigen of zelfs helemaal vernietigen.⁴⁰

Golven en deiningen kunnen ook gevolgen hebben voor de scheepswrakken. Vooral als het wrak zich in ondiepe wateren bevindt, kunnen golven het kapotslaan waardoor delen over de gehele kustlijn terug te vinden zijn. Maar ook dieper gelegen wrakken kunnen slachtoffer worden van golven en deiningen. Golven werken namelijk met kracht naar beneden, waardoor dieper gelegen wrakken ook 'geraakt' kunnen worden. De bovenste zandlaag wordt door de deiningen en golven omgewoeld, waardoor lichte materialen kapot kunnen gaan. Op de Noordzee is dit gevaar veel groter dan op bijvoorbeeld de Waddenzee, omdat daar grotere golven kunnen ontstaan door harde winden op open zee.⁴¹

³⁹ A. D. Vos, *Onderwaterarcheologie op de Rede van Texel*. (Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2012), 61.

⁴⁰ Ibidem, p 61.

⁴¹ Ibidem, p 64.

Chemische en biologische processen kunnen ook een rol spelen bij het verloren gaan van scheepswrakken en lading. Zo kan door de omzetting van ijzer in restproducten (roest en grafiet) spijkers en bouten in hun geheel verdwijnen. Hierdoor kunnen constructies uit elkaar vallen. Galvanische corrosie komt ook veel voor onder water. Hierbij zuigt het hoogwaardige metaal deeltjes naar zich toe van een laagwaardig metaal, waardoor het laagwaardige metaal kan verdwijnen.⁴² In een scheepswrak zijn er regelmatig meer dan twee soorten metaal aanwezig, waardoor de kans groot is dat dit gebeurt.⁴³

Afbeelding 9: door paalworm aangetast hout.

In de zee leven hout etende organismen, die de scheepswrakken grote schade kunnen toebrengen. Organismen waarvan bekend zijn dat ze langs de Nederlandse kusten hebben geleefd zijn: scheepsworm, boorpissebed, paalvlo en paalworm. De paalworm is het meest schadelijk, hij boort gangen in hout (zie afbeelding 9) dat hij opneemt als voedsel. Uiteindelijk kan het hout hierdoor helemaal uit elkaar vallen. Uit bestaand onderzoek blijkt dat eikenhout aangetast door paalworm binnen vijf tot tien jaar in zijn geheel is verdwenen.

Wanneer een wrak bedekt is met sediment (zand), is het beschermd tegen paalworm. Paalworm heeft namelijk zuurstof nodig om in leven te blijven. Paalworm is een grote bedreiging voor scheepswrakken, aangezien een hoop wrakken gemakkelijk boven het zand kunnen komen te liggen.⁴⁴

Helaas zijn niet alleen de eerder genoemde natuurlijke processen een gevaar voor de scheepswrakken, ook mensen zelf kunnen een bedreiging vormen.

2.2 Bedreigingen door de mens

Onderwatererfgoed wordt op verschillende manieren bedreigd door de mens, bewust of onbewust. Groeperingen werken dagelijks op de Noordzee waardoor ze elke dag in contact kunnen komen met onderwatererfgoed.

2.2.1 Duikers

In de jaren 1960 en 1970 kwam het SCUBA duiken binnen bereik van de leek. Het werd betaalbaar en daarmee ook populairder. In Nederland wordt er regelmatig op wrakken gedoken. De meeste duikers zijn oprecht geïnteresseerd in de historie die zich op de bodem van de zee bevindt. Regelmatig nemen ze onderwatererfgoed mee naar de oppervlakte, omdat ze merken dat het materiaal bij de wrakken wegspoelt en verloren gaat. Met het meenemen denken ze het te redden van de

⁴² De Telegraaf, "Onwetendheid over galvanische corrosie", http://www.telegraaf.nl/vaakrant/21051694/_Onwetendheid_over_galvanische_corrosie_.html (8 november 2012), geraadpleegd 22 mei 2014.

⁴³ A. D. Vos, *Onderwaterarcheologie op de Rede van Texel*. (Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2012), 66.

⁴⁴ *Ibidem*, p 66, 67.

ondergang. In sommige gevallen is dit ook zo, maar er wordt soms ook materiaal meegenomen dat niet gered hoeft te worden, zoals kanonnen of een lading bakstenen. Dit soort materialen zorgen er juist voor dat de constructie van het scheepswrak behouden wordt, als ze worden weggehaald is de kans groot dat de rest uit elkaar zal vallen. Een kanon kan bijvoorbeeld het gewicht van een balk houden, als dit weg valt kan de balk kapot gaan. Duikers denken ook vaak dat als zij een vondst niet meenemen, degene die na hen het wrak bezoekt het wel meeneemt. Dan kunnen ze het maar beter zelf meenemen. De markt in antieke objecten stimuleert de duikers om objecten mee te nemen. Ze kunnen er mogelijk een hoop geld voor krijgen, dan is het moeilijk om het niet mee te nemen.⁴⁵ Af en toe wordt er weleens met opzet gezocht naar schatten, bijvoorbeeld door middel van het wegblazen van zand. Dit kan ervoor zorgen dat het wrak schade oploopt. Daarnaast wordt niet elke vondst op de juiste manier gedocumenteerd en/of geconserveerd, waardoor er archeologische informatie verloren kan gaan.⁴⁶ De context van een vondst is voor de archeoloog erg belangrijk. Hieruit kan veel informatie herleid worden, bijvoorbeeld over de omgeving. Waarom ligt het object daar, en niet op een andere plek? Hoe is het daar terechtgekomen, was het vroeger een dorp? Dit soort belangrijke informatie kan verloren gaan als de vondstplaats niet goed gedocumenteerd wordt.

2.2.2 Vissers

Vissers vormen een tweede bedreiging voor onderwatererfgoed. In dit onderzoek wordt er onder vissers twee verschillende groepen verstaan: de beroepsvissers en de sportvissers. Sportvissers vissen regelmatig op wrakken, omdat hier de meeste vissen leven. Wrakken zijn broedplaatsen voor vissen. Helaas blijven sportvissers regelmatig met hun hengels vastzitten aan uitstekende stukken van het wrak waardoor hun vismateriaal afbreekt en aan het wrak blijft hangen (zie afbeelding 10).⁴⁷

Afbeelding 10: vislijn vastgeraakt aan een wrak.

Naast sportvissers vormen beroepsvissers een bedreiging voor onderwatererfgoed. Sommige delen van wrakken steken enkele centimeters boven de bodem uit, waardoor visnetten eraan kunnen vastraken. Jarenlang visten vissers met hun netten slepend over de bodem, waarbij de netten enkele centimeters door de bodem werden getrokken. Aan het begin van de 20ste eeuw visten er ongeveer 1500 schepen met deze techniek op de Noordzee. Jaarlijks werden er grote oppervlakten van de zeebodem omgewoeld door de sleepnetten. Ook andere vistechnieken kunnen schade aanrichten, zoals visborden die 15 cm de bodem ingaan. Met enige regelmaat wordt op deze manier wrakken of ander archeologisch materiaal geraakt en kapot getrokken. Vissers vinden hierdoor wel eens grote

⁴⁵ S. Dromgoole e.a., *The protection of the underwater cultural heritage, national perspectives in light of the UNESCO convention 2001*. (Leiden, Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2006), 163.

⁴⁶ A. D. Vos, *Onderwaterarcheologie op de Rede van Texel*. (Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2012), 69.

⁴⁷ Bescherm een Wrak, '8 Hoe gaat het sportvissen op wrakken in zijn werk', YouTube video, 1:45, (29 mei 2013), <http://www.youtube.com/watch?v=QQwG9w106iQ>
Geraadpleegd op 5 mei 2014.

stukken hout tussen hun netten of ander archeologisch materiaal, zoals aardewerk.⁴⁸ In hoofdstuk 4 wordt hier dieper op ingegaan.

2.2.3 Commerciële bergers

Commerciële bergers zijn vooral geïnteresseerd in de berging van waardevolle materialen. Dit zijn materialen als koper, lood, tin en brons. Ze doen dit vooral om geld mee te winnen. Normaliter richten bergers zich alleen op scheepswrakken die recent gezonken zijn, stalen scheepswrakken.⁴⁹ Helaas doen ze dit niet altijd. Zo wordt soms op ruwe wijze gezocht naar koper in historische scheepswrakken. Koper is veel waard, waardoor regelmatig wrakken worden geplunderd.⁵⁰ De stalen scheepswrakken zijn niet alleen van belang vanwege hun cultuurhistorische waarde, maar ook omdat ze een thuis zijn voor honderden vissen en daarnaast mooie plekken zijn om naar te duiken.

Afbeelding 11: soms worden door bergers volledige wrakken op ruwe wijze boven water gehaald voor kostbare materialen.

2.2.4 Industriële en infrastructurele activiteiten

Op zee en aan de kust worden er veel industriële activiteiten ondernomen die schadelijk kunnen zijn voor onderwatererfgoed. Het aanleggen van windmolenparken, zandwinning, de aanleg van kabels of het bouwen van een booreiland, allemaal kunnen ze verwoestende gevolgen hebben. In Istanbul zijn bijvoorbeeld bij de aanleg van een metrolijn 36 scheepswrakken gevonden. In Nederland worden de stranden regelmatig opgespoten met zand afkomstig uit de Noordzee en worden waterwegen beschikbaar gehouden door ze diep te houden. Dit soort bedrijven hebben vaak geen weet van de gevolgen die hun activiteiten hebben voor onderwatererfgoed, of het maakt ze gewoonweg niets uit.⁵¹

Een recente ontwikkeling is de diepzee mijnbouw. Omdat de huidige locaties waar kostbare metalen gewonnen worden op dreigen te raken moeten de bedrijven op zoek naar alternatieven: de diepzee mijnbouw. In de diepste delen van de zee bevinden zich veel van deze kostbare metalen in de zeebodem die nog onaangeroerd zijn. Tijdens het delven wordt er gebruik gemaakt van grote machines die de zeebodem beroeren waardoor alles wat zich op de zeebodem bevindt verwoest wordt (zie afbeelding 12). Als een vergunning voor deze werkzaamheden wordt verleend aan

⁴⁸ A. D. Vos, *Onderwaterarcheologie op de Rede van Texel*. (Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2012), 68.

⁴⁹ A. D. Vos, *Onderwaterarcheologie op de Rede van Texel*. (Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2012), 70.

⁵⁰ H. Ali, "Ook al op koperjacht in de Noordzee", <http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2664/Nieuws/article/detail/2965666/2011/10/13/Ook-al-op-koperjacht-in-de-Noordzee.dhtml> (13 oktober 2011), geraadpleegd 5 mei 2014.

⁵¹ UNESCO, "International Scientific Colloquium on the factors impacting underwater cultural heritage in Brussels", <http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/underwater-cultural-heritage/international-scientific-colloquium-on-the-factors-impacting-underwater-cultural-heritage-in-brussels/>, geraadpleegd 13 mei 2014.

bedrijven mogen ze over 75.000 km² van de zeebodem zoeken naar de kostbare metalen.⁵² Iedereen kan zich voorstellen dat dit een enorme impact op de zeebodem zal hebben. Een Canadees mijnbouw bedrijf, Nautilus Minerals, heeft recent een vergunning verkregen van Papua Nieuw Guinea om te beginnen met het opgraven van metalen. Dit is de eerste keer dat het uitgevoerd gaat worden en de werkzaamheden worden daarom nauwlettend in de gaten gehouden, omdat het onbekend is wat voor impact dit gaat hebben op de zeebodem en het zeeleven.⁵³

Afbeelding 12: diepzee mijnbouw techniek.

2.2.5 Toerisme

In het buitenland, vooral in duikoorde, kan ook het toerisme een bedreiging vormen. Als toeristen gaan duiken bij een wrak bestaat de kans dat hij of zij graag iets wil aanraken of meenemen. Hierdoor kan het wrak kapot gaan of ineensstorten, waardoor er wellicht belangrijke historische informatie verloren gaat. Omdat de Nederlandse zeeën zo donker zijn wordt er hierdoor toeristen niet of nauwelijks gedoken op onderwatererfgoed.

2.3 Conclusie

Onderwatererfgoed wordt door verschillende factoren bedreigd. Naast de natuurlijke bedreiging van schadelijke organismen en reguliere vervalprocessen is er ook de bedreiging van de mens. De laatste jaren heeft deze bedreiging zich op een rap tempo gemanifesteerd, aangezien de technieken zich telkens verbeterden en onderwatererfgoed binnen bereik van de leek kwam te liggen. Vandaag de dag nemen duikers objecten mee, verwoesten vissers met hun sleepnetten gehele constructies en halen bergers complete scheepswrakken boven water. Hierdoor kan het onderwatererfgoed behoorlijke schade oplopen en kan er belangrijke historische informatie verloren gaan.

⁵² The Guardian, "Deep sea mining – the gold rush on the ocean floor", <http://www.theguardian.com/environment/ng-interactive/2014/apr/08/deep-sea-mining-the-gold-rush-on-the-ocean-floor> (8 april 2014), geraadpleegd 30 mei 2014.

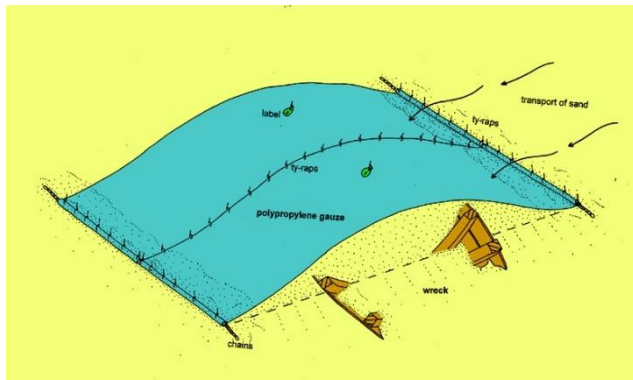
⁵³ D. Shukman, "Agreement reached on deep sea mining", <http://www.bbc.com/news/science-environment-27158883> (25 april 2014), geraadpleegd 30 mei 2014.

3. Bescherming van cultureel erfgoed onder water

Het is vanwege de genoemde bedreigingen in Hoofdstuk 2 noodzakelijk om onderwatererfgoed bescherming te bieden. Het is natuurlijk belangrijk om zoveel mogelijk van het erfgoed te leren en het te bewaren voor toekomstige generaties. Om dit tot op een zekere hoogte te realiseren, zijn er in de loop der jaren verschillende technieken ontwikkeld en wetten uitgevaardigd. Het eerste uitgangspunt is om het erfgoed *in situ* te behouden. Deze benadering heeft zo zijn voor- en nadelen.

Het nadeel van het *in situ* bewaren van onderwatererfgoed is dat het zeer beperkt bereikbaar is voor publiek. Toch is het belangrijk om wrakken zoveel mogelijk *in situ* te bewaren, ten behoeve van generaties in de toekomst. In de toekomst kan er wellicht beter onderzoek naar worden verricht, omdat de technieken zich constant blijven verbeteren. Daarnaast worden er elk jaar honderden nieuwe wrakken ontdekt omdat het erfgoed binnen bereik is gekomen van bijvoorbeeld duikers. Zij geven ontdekte wrakken aan en archeologen moeten achterhalen of het wrak van belang is of niet. Door de constante stroom van meldingen van ontdekte wrakken is het voor archeologen onmogelijk om onderzoek te doen naar alle gerapporteerde wrakken. Daarom is het van belang om keuzes te maken. Een wrak dat gedurende een langere periode in goede conditie bewaard kan blijven, kan beter over enige tijd worden onderzocht dan een wrak dat op het punt staat om te verdwijnen. Als er toch voor wordt gekozen om het wrak op te graven, moet elke stap in het onderzoek bedachtzaam worden uitgevoerd. Bij het opgraven gaat het wrak verloren, er is geen tweede kans om informatie te achterhalen. Er moet dus zorgvuldig te werk worden gegaan om geen gegevens te verliezen.⁵⁴

In de loop der tijd zijn er een aantal verschillende technieken bedacht die het erfgoed *in situ* kunnen beschermen. De meeste hebben te maken met het afdekken van het wrak door middel van zandzakken, netten, kunstmatig zeegras of textiel. Een van deze technieken is het afdekken van het wrak met polypropyleen gaas (zie afbeelding 13). Als het net losjes over het wrak wordt aangebracht, wordt het na enige tijd vanzelf begraven door zand dat zich over de bodem van de zee beweegt. Dit is een goedkope en effectieve manier om wrakken te beschermen tegen de elementen in zee. Daarnaast wordt het wrak moeilijk zichtbaar voor duikers waardoor er minder snel objecten mee zullen worden genomen. Vissers slepen met hun netten over het geplaatste net heen, waardoor het wrak zelf intact blijft.⁵⁵

Afbeelding 13: afdekken van wrak met polypropyleen gaas, gemaakt door Martijn Manders.

⁵⁴ Manders, M., *In Situ Preservation: 'the preferred option'*. (2009),

https://www.academia.edu/2125498/In_Situ_Preservation_the_preferred_option, geraadpleegd 7 mei 2014.

⁵⁵ UNESCO, "Working methods and techniques", <http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/underwater-cultural-heritage/unesco-manual-for-activities-directed-at-underwater-cultural-heritage/unesco-manual/objectives-techniques/working-methods-and-techniques/>, geraadpleegd 7 mei 2014.

3.1 Monumentenwet

In Nederland zijn er in de wetgeving regels opgenomen om het onderwatererfgoed te beschermen. Deze wet heet de Monumentenwet.

In 1961 werd in Nederland de Monumentenwet ingevoerd. Dit was de eerste wet met betrekking tot de bescherming van monumenten en gebieden. In deze wet staat hoe gebouwen of archeologische gebieden aangewezen kunnen worden als wettelijk monument en hoe erop gelet moet worden in de ruimtelijke ordening.⁵⁶ Om deze wet te kunnen hanteren moesten er richtlijnen en activiteiten opgesteld worden. Uiteindelijk ontstond het register van monumenten, waarin alle historische gebouwen en archeologische gebieden zijn of worden opgenomen. Voor de archeologie betekende deze wet een verbod op het opgraven van archeologische objecten met het doel om antieke objecten of archeologische informatie te ontdekken, tenzij hiervoor een vergunning is verkregen.⁵⁷ Ook werd het verplicht om objecten die bij toeval gevonden zijn te melden. De meldplicht geldt voor vinders die weten of kunnen aannemen dat het object of de plek een 'monument' is.⁵⁸ Een monument is volgens de wet:

'Artikel 1

b. monumenten:

1. Vervaardigde zaken welke van algemeen belang zijn wegens hun schoonheid, hun betekenis voor de wetenschap of hun cultuurhistorische waarde;
2. Terreinen welke van algemeen belang zijn wegens daar aanwezige zaken als bedoeld onder 1;'⁵⁹

Als deze twee verplichten niet worden nagevolgd, wordt dit gezien als een misdad.⁶⁰

De Monumentenwet werd in 1988 aangepast. De overheid wilde dat gemeentes een meer actieve rol gingen vervullen en meer verantwoordelijkheden kregen over de manier waarop monumenten en historische gebouwen worden verzorgd. Daarnaast werd in de aanpassing melding gedaan van de toepasbaarheid van de wet op archeologische opgravingen en activiteiten onder water. Meldingen van onderwatererfgoed moesten worden gerapporteerd aan de burgemeester van de gemeente. Maar steeds meer vondsten werden gedaan buiten het gemeentelijke gebied, waardoor er een probleem ontstond. Aangezien er geen burgemeester bestond om dergelijke vondsten aan te melden, werd aangenomen dat de wet niet op dit soort gevallen toepasbaar was en dus niet geldig. In 1985 werd daarom de Afdeling voor Onderwater Archeologie in het leven geroepen door de

⁵⁶ Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, "Monumentenwet", <http://archeologieinnederland.nl/monumentenwet>, geraadpleegd 8 mei 2014.

⁵⁷ Dit wordt genoemd in Artikel 45 punt 1: Het doen van opgravingen zonder of in afwijking van een opgravingsvergunning van Onze minister is verboden.

⁵⁸ Dit wordt genoemd in Artikel 53 punt 1: Degene die anders dan bij het doen van opgravingen een zaak vindt waarvan hij weet dan wel redelijkerwijs moet vermoeden dat het een monument is, meldt die zaak zo spoedig mogelijk bij Onze minister.

⁵⁹ Monumentenwet 1988. Hoofdstuk I. Algemene bepalingen, Artikel 1, onderdeel b, punt 2. Geraadpleegd 8 mei 2014.

⁶⁰ S. Dromgoole e.a., *The protection of the underwater cultural heritage, national perspectives in light of the UNESCO convention 2001*. (Leiden, Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2006), 167.

toenmalige minister van cultuur, Brinkman, om de vondstmeldingen in behandeling te nemen. Sindsdien werd het onderwatererfgoed als een onderdeel van het algehele erfgoed gezien.⁶¹

In 1992 tekende Nederland het Verdrag van Malta. Dit verdrag werd geïmplementeerd met de Wet op de Archeologische Monumentenzorg in 2007, ter bescherming van het archeologisch erfgoed in Europa. In het verdrag wordt uitdrukkelijk gesproken over onderwatererfgoed. In Artikel 1, omschrijving van het archeologische erfgoed, wordt onder punt 3 onderwatererfgoed letterlijk genoemd:

‘3. Tot het archeologische erfgoed behoren bouwwerken, gebouwen, complexen, aangelegde terreinen, roerende zaken, monumenten van andere aard, alsmede hun context, ongeacht of zij op het land of **onder water** zijn gelegen.’⁶²

Ook in Artikel 2, aanduiding van het erfgoed en beschermingsmaatregelen, wordt in punt 2 het onderwatererfgoed genoemd:

‘2. De vorming van archeologische reservaten zelfs op plaatsen waar geen zichtbare overblijfselen zijn op de grond of **onder water**, ter wille van het behoud van tastbaar bewijs voor bestudering door toekomstige generaties;’⁶³

Na het tekenen van dit verdrag werd een sectie Archeologische Monumentenzorg in de Monumentenwet opgenomen.

Roerend erfgoed dat gevonden wordt bij een opgraving of bij een andere activiteit waarbij gericht wordt gezocht, is in eerste instantie eigendom van de provincie waar het gevonden is of van de betreffende gemeente, als deze beschikt over een depot. Indien het roerend erfgoed gevonden is buiten het grondgebied van de gemeente, zoals in de Noordzee, dan is de Staat de eigenaar.⁶⁴ Indien er sprake is van een toevalsvondst buiten dit gebied, dan moet er per vondst worden bekeken hoe ze afgehandeld moeten worden. Wanneer iemand bij toeval een vondst doet binnen gemeentelijk gebied dan geldt de schatvindingsregeling. De vondst, mits de oorspronkelijke eigenaar niet meer kan worden achterhaald, is dan eigendom van zowel de vinder als de eigenaar van het grond waarin het gevonden is.⁶⁵

Momenteel wordt er gewerkt aan een vernieuwde wet, de Erfgoedwet. Deze wet zal in januari 2016 van kracht gaan. De wet is bedoeld om verschillende wetten die te maken hebben met erfgoed samen te brengen in één wet en ze te vereenvoudigen. Op de website van de Rijksdienst voor het

⁶¹ S. Dromgoole e.a., *The protection of the underwater cultural heritage, national perspectives in light of the UNESCO convention 2001*. (Leiden, Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2006), 168.

⁶² Verdrag van Malta 1992. Omschrijving van het archeologisch erfgoed, artikel 1, punt 3. Geraadpleegd 21 mei 2014.

⁶³ Verdrag van Malta 1992. Aanduiding van het erfgoed en beschermingsmaatregelen, artikel 2, punt 2. Geraadpleegd 21 mei 2014.

⁶⁴ Monumentenwet 1988. Hoofdstuk V Archeologische monumentenzorg, paragraaf 5 Eigendom, artikel 50. Geraadpleegd 21 mei 2014.

⁶⁵ Rijksdienst voor archeologie, cultuurlandschap en monumenten, *Brochure Wet- en regelgeving*. (Amersfoort 2007), <http://www.cultureelerfgoed.nl/sites/default/files/publications/04-gids-wetten-en-regelingen-2007.pdf>, geraadpleegd 21 mei 2014.

Cultureel Erfgoed staat dat de wetten die eronder vallen zijn:

- Monumentenwet 1988
- Wet verzelfstandiging rijksmuseumse diensten
- Wet tot behoud van cultuurbezit
- Wet tot teruggave cultuurgoederen uit bezet gebied
- Uitvoeringswet UNESCO – verdrag 1970
- Regeling materieel beheer museale voorwerpen

De Erfgoedwet wordt onderdeel van de Omgevingswet. In de wet komen acht verschillende zaken aan de orde:

- Beheer van de rijkscollectie
- Sturingsrelatie met Rijksmusea
- Regels voor afstoten van objecten en collecties
- Bescherming van rijksmonumenten
- Regels archeologische monumentenzorg
- Teruggave van cultuurgoederen
- Financiën
- Toezicht en handhaving

De RCE verwacht dat de wet begin 2015 kan worden voorgelegd aan de Tweede Kamer.⁶⁶ De wet is voornamelijk opgesteld om erfgoedcollecties in Nederland beter te kunnen beschermen.⁶⁷

3.2 UNESCO conventie ter bescherming van cultureel erfgoed onder water

Onderwatererfgoed is een fenomeen waar wereldwijd vele landen mee te maken hebben. Daarom is het van belang om niet alleen op nationaal niveau, maar ook op internationaal niveau bescherming te bieden aan het erfgoed. Om dit te kunnen realiseren werd in 2001 de UNESCO conventie ter bescherming van cultureel erfgoed onder water opgesteld. In de conventie is een object na 100 jaar erfgoed, volgens de Monumentenwet is iets van cultuurhistorische waarde erfgoed. Nederland heeft de conventie nog niet getekend, maar dit gaat vermoedelijk binnenkort gebeuren (de verwachting is in 2014). De conventie biedt niet alleen bescherming van het eigen onderwatererfgoed, maar ook onderwatererfgoed die zich in stukken van de zee bevindt die van niemand zijn. Met het tekenen zal er waarschijnlijk een bewustwordingscampagne worden gestart. Dit wordt namelijk in de conventie genoemd:

'Article 20 – Public awareness

Each State Party shall take all practicable measures to raise public awareness regarding the value and significance of underwater cultural heritage and the importance of protecting it under this Convention.'⁶⁸

⁶⁶ Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, "Erfgoedwet vanaf 2016", <http://www.cultureelerfgoed.nl/dossiers/wetten/erfgoedwet-vanaf-2016>, geraadpleegd 22 mei 2014.

⁶⁷ Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, "Erfgoedwet", <http://archeologieinnederland.nl/erfgoedwet>, geraadpleegd 9 mei 2014.

⁶⁸ Convention on the protection of the underwater cultural heritage 2001. Artikel 20 Public awareness.

Elk land dat de conventie ratificeert, moet dus zijn best doen om de bewustwording over cultureel erfgoed onder water te vergroten.

3.3 MACHU project

MACHU staat voor: Managing Cultural Heritage Underwater. Het was een Europees project dat gepland was voor drie jaar (van september 2006 tot augustus 2009). Verschillende landen hebben eraan meegewerkt: Engeland, Portugal, Zweden, Polen, Duitsland, België en Nederland. Het hoofddoel van het MACHU project was om informatie over onderwatererfgoed toegankelijk te maken voor wetenschappelijke doeleinden, beleidmakers en het algemene publiek. Het project resulteerde in een GIS (Geografisch Informatie Systeem), waarin alle beschikbare informatie over het bekende onderwatererfgoed te vinden is. Door middel van deze GIS wordt het onderwatererfgoed dat normaal gesproken onzichtbaar is, zichtbaar voor het publiek. Door samenwerking met verschillende stakeholders van onderwatererfgoed hoopte het team op een beter behoud en bescherming van onderwatererfgoed.⁶⁹

3.4 Maritiem Programma Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed

De Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed (RCE) is de instantie die de wetten over cultureel erfgoed uitvoert. Om het maritiem erfgoed in Nederland beter te kunnen beschermen heeft de RCE het Maritiem programma opgezet. Dit programma loopt van 2012 tot 2015.

Het doel en de opzet van het Maritiem Programma is:

‘Het doel van het Maritiem Programma is om kennis, onderzoek, beleid, samenwerking en educatie op het gebied van maritiem erfgoed in Nederland een stevige basis te geven.

Opzet van het Maritiem Programma

Binnen het programma zijn tientallen projecten op poten gezet. Deze projecten zijn ingedeeld in een viertal thema's:

- Beleid Nationaal
- Beleid Internationaal
- Kennisopbouw
- Kennisuitwisseling⁷⁰

Door middel van het Maritiem Programma wordt het onderwatererfgoed beter beschermd en in kaart gebracht, nationaal maar ook internationaal. Leden van het Maritiem Programma onderzoeken maritieme vindplaatsen, delen kennis en proberen samenwerkingen tot stand te brengen met

⁶⁹ MACHU Project, *MACHU Report Nr.1.* (Amersfoort 2008), http://www.machuproject.eu/documenten/MACHU_report_1.pdf, geraadpleegd 10 mei 2014.

⁷⁰ Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, "Maritiem erfgoed is al het erfgoed dat een relatie heeft met water", <http://www.cultureelerfgoed.nl/dossiers/maritiem-erfgoed>, geraadpleegd 10 mei 2014.

verschillende partijen.⁷¹

Er zijn dus vele manieren ontwikkeld en uitgevoerd om onderwatererfgoed te beschermen. Het is alleen de vraag of dit de juiste hoeveelheid bescherming biedt, aangezien niet alle regels en wetten kunnen worden gecontroleerd of gehandhaafd. Over het algemeen genomen lijkt het belangrijkste aspect van de bescherming van cultureel erfgoed onder water het bewustzijn onder het algemene publiek en stakeholders te vergroten. Onderwatererfgoed ligt verscholen in de zeeën waardoor bijna niemand er eigenlijk bij stil staat hoe belangrijk ook dit erfgoed voor onze geschiedenis is. Door het besef hierover te vergroten worden mensen bewuster over hun eigen omgang met erfgoed en beseffen ze hopelijk dat dit niet altijd op de juiste manier gedaan wordt. Als ze doorhebben hoe ze zelf een steentje kunnen bijdragen aan de bescherming van onderwatererfgoed gaat er hopelijk een stuk minder informatie verloren.

3.5 FARO Conventie

De 'Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society' 2005, of ook wel de FARO conventie, gaat voornamelijk over het laten participeren van alle lagen van de bevolking aan cultureel erfgoed. De conventie plaatst erfgoed in een maatschappelijke context, erfgoed is er voor en van iedereen. Onder erfgoed wordt ook onderwatererfgoed bedoeld.

Nederland heeft de conventie (nog) niet getekend of geratificeerd. De conventie is gebaseerd op het idee dat kennis en het gebruiken van erfgoed onderdeel vormen van het recht van iedere burger om te participeren in het culturele leven.⁷² Er worden richtlijnen gegeven over hoe gemeenschappen betrokken kunnen worden bij cultureel erfgoed.

De Nederlandse overheid probeert steeds meer verantwoordelijkheden te delen. Dit blijkt onder andere uit de eerder genoemde Monumentenwet, waarin de overheid gemeentes meer verantwoordelijkheid en een meer actieve rol gaf. Zo moeten toevalsvondsten gemeld worden bij de burgemeester van de gemeente en niet bij de overheid.

Door samen te werken en de samenleving de kans te geven te participeren in erfgoed kan een betere bescherming worden gerealiseerd, ook voor onderwatererfgoed. Met meer participatie kan het verhaal van erfgoed beter worden verteld en wordt er een groter draagvlak gecreëerd. Hierdoor kan het besef ontstaan dat erfgoed ertoe doet, dat het niet alleen voor Nederland (of andere landen) belangrijk is maar ook voor henzelf als individu, als onderdeel van hun eigen geschiedenis. Wanneer dit gebeurt, zullen verschillende groepen eerder actie ondernemen om erfgoed te beschermen. De hele samenleving is verantwoordelijk voor het cultureel erfgoed, niet alleen de overheid. Het is daarom belangrijk om kennis over erfgoed te delen en iedereen een kans te geven hun eigen steentje bij te dragen.⁷³ Ook al is de conventie in Nederland niet getekend of geratificeerd, toch worden er initiatieven getoond die in lijn staan met de uitgangspunten van de conventie. Twee van deze

⁷¹ Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, "De rol van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed", <http://www.cultureelerfgoed.nl/dossiers/maritiem-erfgoed/de-rol-van-de-rijksdienst-voor-het-cultureel-erfgoed>, geraadpleegd 10 mei 2014.

⁷² Council of Europe, "Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society, summary", <http://conventions.coe.int/Treaty/EN/Summaries/Html/199.htm>, geraadpleegd 25 mei 2014.

⁷³ Council of Europe, *Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society*. (Faro, 2005), <http://conventions.coe.int/Treaty/EN/Treaties/Word/199.doc>, geraadpleegd 9 mei 2014.

initiatieven zijn Duik de Noordzee Schoon en Bescherm een Wrak. De tweede vloeide voort uit de organisatie Duik de Noordzee Schoon.

3.5.1 Duik de Noordzee Schoon

In de jaren negentig merkte wrakduiker Ben Stiefelhagen dat er steeds meer visnetten vast kwamen te zitten aan scheepswrakken. Allerlei vissen en andere zeedieren raakten verstrikt in de netten waardoor ze uiteindelijk dood gingen. Stiefelhagen begon met enkele duikvrienden de netten te verwijderen. Met de jaren ontstond er steeds meer aandacht voor het schoonmaken van wrakken en uiteindelijk ontstond de organisatie Duik de Noordzee Schoon.⁷⁴

Tegenwoordig bestaat de organisatie uit een grote groep vrijwilligers en experts. Daarbinnen zijn er leden die onderwaterbeelden kunnen maken, zijn er biologen en archeologen om onderzoek te doen en zijn er andere wrakduikers die helpen om de netten te verwijderen. Met elkaar en door middel van beelden proberen ze het zeeleven en de wrakken onder water zichtbaarder te maken. Ze informeren sportduikers over de cultuurhistorische en biologische aspecten van de scheepswrakken en vertellen over de bedreiging die onder andere visnetten kunnen veroorzaken voor zowel het zeeleven in de Noordzee als scheepswrakken. Er worden jaarlijks expedities georganiseerd naar delen van de Noordzee waar wrakken of riffen te vinden zijn.⁷⁵

3.5.2 Initiatief Bescherm een Wrak

Bescherm een Wrak was een initiatief van Duik de Noordzee Schoon, Vereniging Kust & Zee, Stichting de Noordzee en Sportvisserij Nederland.⁷⁶ Net zoals bij Duik de Noordzee Schoon was het doel van Bescherm een Wrak om wrakken schoon te maken, stukken visnet, visloodjes en ander afval te verwijderen. In drie jaar tijd, in de jaren 2011, 2012 en 2013, hoopten ze 100 wrakken schoon te hebben gemaakt. Dit doel hebben zij bereikt, door middel van 78 duikdagen en 5 meerdaagse duikexpedities met vrijwilliger teams.⁷⁷ Het was een geslaagd project met een hoop publiciteit.

Deze initiatieven passen goed bij de Faro conventie omdat verschillende groepen met elkaar samenwerken met één doel voor ogen: het beschermen van wrakken en zeeleven in de Noordzee. Tegelijkertijd proberen ze het verhaal van de Noordzee op zoveel mogelijk mensen over te brengen, zodat zij, als ze dit willen, kunnen meehelpen. Verder lichten ze sportduikers in over de cultuurhistorische waarde van wrakken en de biodiversiteit en hoe ze ervoor kunnen zorgen dat ze niks beschadigen tijdens het duiken. Het waren twee initiatieven die vanuit de samenleving werden opgezet, de bevolking zag namelijk dat er iets moest gebeuren om de wrakken te beschermen. Het betreft verschillende groepen bij het erfgoed en geeft hen de kans er iets voor te doen, om te participeren. Dit past helemaal in het model dat de Faro conventie weergeeft.

⁷⁴ Duik de Noordzee schoon, "Geschiedenis", <http://www.duikdenoordzeeschoon.nl/over-ons/geschiedenis/>, geraadpleegd 25 mei 2014.

⁷⁵ Duik de Noordzee schoon, "Wat is Duik de Noordzee Schoon?", <http://www.duikdenoordzeeschoon.nl/over-ons/wat-is-duik-de-noordzee-schoon/>, geraadpleegd 25 mei 2014.

⁷⁶ Bescherm een wrak, "Welkom bij bescherm een wrak", <http://beschermeenwrak.nl/>, geraadpleegd 10 mei 2014.

⁷⁷ Duik de Noordzee schoon, "100 wrakken schoon", <http://www.duikdenoordzeeschoon.nl/resultaten/100wrakkenschoon/>, geraadpleegd 25 mei 2014.

De belangrijkste groepen die het belang van onderwatererfgoed zouden moeten begrijpen zijn degenen die dagelijks in contact kunnen komen met onderwatererfgoed. Dit zijn de mensen die elke dag op zee werken en tijdens hun werkzaamheden onderwatererfgoed tegen kunnen komen. Tegelijkertijd vormen zij ook de grootste bedreiging voor het onderwatererfgoed: duikers, vissers, bergers en (opvallend genoeg omdat het Rijksambtenaren betreft) werknemers van de Rijkswaterstaat (zie ook hoofdstuk 2). Als zij meer stilstaan bij het feit dat ze regelmatig in contact kunnen komen met onderwatererfgoed, beseffen dat dit erfgoed belangrijk is voor de geschiedenis van Nederland en beseffen wat voor gevolgen hun werkzaamheden voor het erfgoed kan hebben, gaan ze er hopelijk verantwoordelijker mee om.

In dit onderzoek is ervoor gekozen om de doelgroep vissers te behandelen. Vissers vinden een hoop objecten tussen hun netten en kunnen erfgoed kapot maken met hun sleepnetten. Het is de vraag hoe groot deze verstoring is en op wat voor manier ze bereikt kunnen worden om toe te lichten waarom onderwatererfgoed belangrijk is, zodat het beter beschermd kan worden.

3.6 Conclusie

Onderwatererfgoed kent vele bedreigingen en heeft daarom goede bescherming nodig. Over de hele wereld zijn er initiatieven getoond om het erfgoed bescherming te bieden. Zo bestaan er wetten en verdragen waarin regels opgesteld zijn om het onderwatererfgoed zo goed mogelijk te beschermen, het liefst in situ. Er kan gebruik worden gemaakt van verschillende technieken zoals een net over het wrak trekken om te voorkomen dat het wrak door menselijk handelen of sterke stromingen vergaat. Naast wetten en technieken om het onderwatererfgoed te beschermen zijn er ook verschillende initiatieven genomen om het erfgoed te beschermen, zoals Duik de Noordzee Schoon en het Maritiem Programma van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Het is alleen de vraag of dit de juiste hoeveelheid bescherming biedt aan het onderwatererfgoed. Het belangrijkste aspect van de bescherming van onderwatererfgoed lijkt het informeren van het publiek, bewustzijn creëren over het belang van onderwatererfgoed. Een voorbeeld van een succesvol initiatief dat participatie en bewustzijn creëerde in de bescherming van wrakken in de Noordzee was Bescherm een Wrak, waarbij sportduikers werden ingelicht over de bedreiging en bescherming van wrakken en de wrakken werden schoongemaakt. Visnetten zijn in grote aantallen te vinden op de scheepswrakken. De visserij is dan ook een grote bedreiging.

4. De bedreiging door de visserij

Al sinds vele jaren komen vissers in contact met onderwatererfgoed. Dit blijkt uit hun vondsten die ze bij toeval tussen hun netten vinden. In de jaren zeventig vond een visser die op de Oosterschelde had gevestigd iets bijzonders. Na het ophalen van zijn netten bleken er allerlei stenen brokstukken tussen de netten te zitten, die uiteindelijk afkomstig bleken te zijn van Nehalennia altaren. Nehalennia was een godin van de Romeinse tijd. Ze was de beschermvrouwe van huis en haard en een vruchtbaarheidsgodin. Zeelieden en handelaren lieten honderden altaren aan haar wijden voor een voorspoedige reis. Op de plek waar de visser de stukken had gevonden zijn er na onderzoek nog zo'n tweehonderd stukken gevonden. Vroeger moet er een tempel hebben gestaan, die met de jaren in de zee verdween.⁷⁸ Een ander leuk voorbeeld is van een Siberische visser die per ongeluk een 4.000 jaar oud beeldje van een god vond.⁷⁹ Dit artikel is in bijlage 8 opgenomen. Uit deze voorbeelden blijkt wel dat er interessante historische voorwerpen tussen de netten van vissers terecht kunnen komen.

4.1 Visserij in Nederland

De visserij is al sinds lange tijd belangrijk voor de ontwikkeling van Nederland. De Nederlandse vloot maakt gebruik van de modernste technieken ter wereld. De belangrijkste vissoorten zijn schol en tong, ook wel platvis genoemd. Kleinere schepen vissen vaak op garnaal. Daarnaast wordt er in Nederland ook gevestigd op paling, schubvis en op schelpdieren als mosselen en oesters. In totaal zijn er elf visafslagen in Nederland waar de vers gevangen vis ter plekke wordt verkocht aan kopers. Deze visafslagen liggen in Urk, IJmuiden, Den Helder, Harlingen, Vlissingen, Stellendam, Lauwersoog, Den Oever, Breskens, Colijnsplaat en Scheveningen.⁸⁰

Op alle zeeën over de gehele wereld zijn beroepsvissers actief. In Europa waren er in februari 2014 87.445 kotters (schepen) actief. In 1995 was dit nog 106.729, het aantal is dus aanzienlijk gezakt met het verstrijken van de jaren. Dit is niet gek, aangezien brandstof fors in prijs is gestegen en daarentegen de prijs van de vis niet. In Nederland visten er in februari 2014 848 kotters, waarvan 163 kotters gebruik maakten van sleepnetten tijdens het vissen. In totaal maakten er in Europa in februari 2014 14.321 kotters gebruik van sleepnetten, dit is 16% van het totaal aantal actieve vissersschepen in Europa.⁸¹

4.2 Europees visserijbeleid

Nederlandse vissers krijgen te maken met visserijbeleid. Vissers die in de binnenwateren van Nederland vissen krijgen te maken met het Nederlands visserijbeleid, vissers die op de Noordzee vissen met het Europees visserijbeleid. Het Europese en Nederlandse beleid richten zich beiden op

⁷⁸ Rijksmuseum van Oudheden, "Nehalennia-altaar", <http://www.rmo.nl/collectie/afdelingen/nederland-romeinse-tijd/de-mooiste-objecten/nehalennia>, geraadpleegd 23 mei 2014.

⁷⁹ C. Kuruvilla, "Siberian fisherman accidentally nets 4,000-year-old pagan god", <http://www.nydailynews.com/news/world/siberian-fisherman-accidentally-nets-4-000-year-old-pagan-god-article-1.1808627> (28 mei 2014), geraadpleegd 31 mei 2014.

⁸⁰ Vissersbond, "Beroepsvisserij", <http://www.vissersbond.nl/index.php?mod=page&id=4>, geraadpleegd 11 mei 2014.

⁸¹ European Commission, *Facts and figures on the Common Fisheries Policy*. (België: European Union, 2014), 11, 12.

een duurzame visserij en een goede economische visserij sector waar veel mensen in werken. Uiteraard moeten er hiervoor veel vissen worden gevangen, maar niet te veel, er mogen immers geen vissen in de Noordzee uitsterven door overbevissing. EU-lidstaten moeten dit voorkomen. Hiervoor is een visquota opgesteld. De visquota beperkt de vissers in de hoeveelheid vis dat ze mogen binnenhalen. Daarnaast bestaan er meerjarenplannen voor vissoorten die worden bedreigd met uitsterven en tot slot moeten alle visschepen zich registreren in het Nederlands Register van Vissersvaartuigen.

De vaartuigen van de vissers moeten aan een aantal eisen voldoen. Zo moeten logboekgegevens elektronisch worden doorgegeven, waarin staat wanneer de schepen vertrekken, hoeveel er is opgevisst en wanneer ze terug de haven in gaan. Ook moet aan boord van schepen vanaf 12 meter een satellietvolgsysteem aanwezig zijn, die kan laten zien wat het vissen met sleepnetten voor de zeebodem betekent. Het schip kan op deze manier precies worden gevolgd, waar het vist en hoe hard het vaart. Als een schip meer dan 18 meter lang is, moet het ook een automatisch identificatiesysteem aan boord hebben.⁸² Voldoet het schip niet aan deze eisen, dan mag het van de overheid niet vissen.

Europese vissers moeten zich aan een aantal regels houden om de visstand in zee intact te houden en om op een zo duurzaam mogelijke manier te vissen.

4.3 Vistechnieken en hun impact op onderwatererfgoed

Vissen leven zowel boven de zeebodem als op de zeebodem, waardoor Nederlandse vissers verschillende vistechnieken moeten gebruiken om ze te kunnen vangen. Enkele veelgebruikte vistechnieken zijn: de boomkor, pulskor en de standwant. Elk hebben ze hun eigen impact op onderwatererfgoed, de een meer dan de ander.

4.3.1 Boomkorvisserij

De boomkorvisserij is sinds 1962 een belangrijke vistechniek geweest. Een kotter die gebruik maakt van de boomkortetechniek heeft twee sleepnetten aan zijn schip bevestigd. Deze netten (korren) hangen aan metalen buizen, de bomen genaamd. Omdat boomkorvissers platvis willen vangen, vis dat op de bodem van de zee leeft (zie afbeelding 14), slepen de netten over de zeebodem. Naast de netten zijn er ook kettingen bevestigd aan de netten, die de vissen van de bodem doen opschrikken en de netten in laten zwemmen.⁸³ Op afbeelding 15 op de volgende bladzijde is goed te

Afbeelding 14: de tong, goed gecamoufleerd en levend op de bodem van de zee.

⁸² Rijksoverheid, "Europees visserijbeleid", <http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/visserij/europees-visserijbeleid>, geraadpleegd 19 mei 2014.

⁸³ United Fish Auctions, "Boomkorvisserij", <http://www.unitedfishauctions.com/nl/manier-van-vissen/61-boomkorvisserij.html>, geraadpleegd 11 mei 2014.

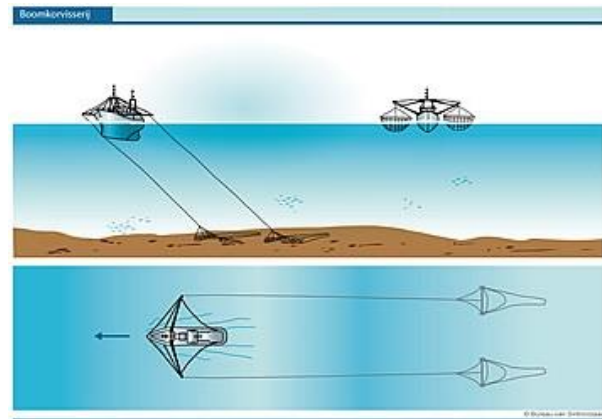
zien hoe deze techniek werkt. Doordat de netten over de bodem slepen ontstaat er veel bodemberoering. Hierdoor is er ook veel bijvangst. Dit kan zijn in de vorm van andere soorten vis, maar ook allerlei - al dan niet historisch interessante - voorwerpen of delen van scheepswrakken.

De aanslag van de boomkortetechniek op de zeebodem kan worden vergeleken met het omploegen van land. Voorheen maakte men gebruik van zeilboten waardoor de impact op de zeebodem minder groot was, maar met de

komst van gemotoriseerde schepen werd de impact groter. Door de grote kracht van de nieuwe motors konden de sleepnetten dieper door de grond getrokken worden. Nooit eerder was er nagedacht over de gevolgen voor de zeebodem na het gebruik van deze techniek. Inmiddels kan gezegd worden dat elke vierkante meter zeebodem waar schepen de boomkortetechniek op hebben toegepast minstens drie keer is omgewoeld.⁸⁴ Uit een onderzoek naar de effecten van de bodem beroerende visserij blijkt dat in diepe wateren (dieper dan 20 meter) de netten ongeveer 1 à 2 cm door de harde bodem getrokken worden. Op zachtere delen van de zeebodem is dit ongeveer 2 tot 4 cm diep.⁸⁵ Het is begrijpelijk dat dit waarschijnlijk grote gevolgen gehad heeft voor het onderwatererfgoed.

Door het slepen van de netten door de zeebodem kunnen scheepswrakken en objecten kapot worden getrokken. Onderdelen van het scheepswrak kunnen zo meters verderop belanden, of terecht komen in een van de netten. Daarnaast kunnen er ook stukken net achterblijven, die blijven haken aan onderdelen van wrakken.⁸⁶

Onderwaterarcheologen hebben hier verschillende voorbeelden van gezien. Eén van deze voorbeelden is het wrak BHG 2, dat in de Noordzee ligt, bij de grens van Zuid-Holland en Zeeland. In augustus 2003 dook een archeologisch duikteam naar het scheepswrak. Bijna alle onderdelen van het wrak staken boven de bodem uit en waren hierdoor blootgesteld aan degradatieprocessen en menselijk handelen. In het wrak lagen aan elkaar geklonterde kanonnen, kogels en munitie. Dit bij elkaar vormde één groot zwaar geheel. Helaas komt het vaak voor dat scheepswrakken zoals deze overhoop gehaald worden door sleepnetten.⁸⁷ Uit duikverslagen van Arent Vos⁸⁸ blijkt dat te zien

Afbeelding 15: de boomkorvisserij. Zoals is te zien slepen de netten van de kotter over de bodem van de zee om vis te vangen.

⁸⁴ UNESCO, "International Scientific Colloquium on the factors impacting underwater cultural heritage in Brussels", <http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/underwater-cultural-heritage/international-scientific-colloquium-on-the-factors-impacting-underwater-cultural-heritage-in-brussels/>, geraadpleegd 13 mei 2014.

⁸⁵ A.R. Boon, *Quick-scan studie naar de effecten van bodemberoerende visserij op de bodemfauna in de Voordelta*. (Wageningen: Expertisecentrum LNV, 2002), 14.

⁸⁶ UNESCO, *Manual for Activities directed at Underwater Cultural Heritage*. (Parijs, 2013), <http://www.unesco.org/culture/en/underwater/pdf/UCH-Manual.pdf>, geraadpleegd 13 mei 2014.

⁸⁷ A. Vos, "Noordzee Steile Hoek (maritieme archeologie)", *Archeologische Kroniek Zuid-Holland* (2003), 95-98.

⁸⁸ Arent Vos is senior onderzoeker scheepsarcheologie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in Lelystad en heeft regelmatig gedoken op scheepswrakken voor onderzoek.

was dat het wrak omgetrokken was omdat er resten waren gevonden van sleepnetten. Dit blijkt uit de volgende passage, afkomstig uit een duikverslag van Arent Vos, 25 augustus 2003:

‘Op diverse plekken liggen delen volkomen omgetrokken. De zogenoemde “muur” (midden-zuid) toont de resten van 2 planken, waarschijnlijk vlakplanken. De kanonskogels zijn erop vastgekit. Waarschijnlijk omgetrokken toen het er al een tijdje lag. Er ligt ook vistuig onder, waar het nu eigenlijk niet meer kan komen. Waarschijnlijk dus zeer zwaar geraakt door visserman met veel schade! (voor archeologisch wrak én de visserman)’⁸⁹

Het wrak moet dus met een enorme kracht overhoop zijn getrokken. De volgende dag dook het team nogmaals naar het wrak. In het duikverslag hiervan op 26 augustus 2003 wordt wederom bevestigd dat er, waarschijnlijk door een visser, flinke schade aan het wrak is toegediend:

‘De boel is flink beschadigd, uit elkaar getrokken en aangetast, [...]. De inhouten zijn gebroken en deels helemaal weggetrokken. [...] De boel is in een waarschijnlijk recent verleden zwaar geraakt door een visserman. Hele constructies zijn omgetrokken, vistuig ligt er diep onder, de resten van constructie hout liggen opzij of omhoog (en zijn dan verder geërodeerd of aangetast).’⁹⁰

In het vakblad voor de Nederlandse archeologie, *Archeo brief*, wordt ook melding gemaakt van netten op of aan scheepswrakken. Bij het benaderen van een wrak moet het vaak schoon worden gemaakt zodat de constructiedetails zichtbaar worden. Bij deze schoonmaakwerkzaamheden moeten doorgaans een hoop visnetten verwijderd worden afkomstig van sleepnetten.⁹¹ De leden van Duik de Noordzee schoon organiseren regelmatig duikexpedities naar bijzondere delen van de Noordzee om onder andere de vele visnetten op wrakken te verwijderen (zie ook hoofdstuk 3).

In het boek geschreven door Arent Vos, *Onderwaterarcheologie op de Rede van Texel*, staan vele voorbeelden van wrakken die vermoedelijk beschadigd zijn door sleepnetten van vissers. Dit boek is geschreven naar aanleiding van het project ‘Waardstellende onderzoeken in de westelijke Waddenzee (Burgzand)’. Het doel van dit onderzoek was de zeebodem in dit gebied in kaart te brengen en aan vermoedelijke wrakken een duikbezoek te brengen. Eén van deze wrakken waar een bezoek aan is gebracht is de BZN 9, Wrak Burgzand Noord 9. Een opmerking over het wrak was het volgende:

‘Waarschijnlijk heeft het scheepswrak in een recent verleden al wat langer vrij gelegen en is het vele malen geraakt door sleepnetten, getuige de vele resten visnet die uit de constructie verwijderd moesten worden. Veel van de opstaande delen zullen daarbij zijn neergehaald, ook lagen er veel losse, gebroken stukken sloopshout over de vindplaats.’⁹²

⁸⁹ A. Vos, *Verkenning Brouwershavense Gat 2003, wrak BHG 2, verslag duiker*. Duik vond plaats op 25 augustus 2003.

⁹⁰ A. Vos, *Verkenning Brouwershavense Gat 2003, wrak BHG 2, verslag duiker*. Duik vond plaats op 26 augustus 2003.

⁹¹ A. Vos, “Waardstellende verkenningen onder water”, *Archeo brief* 4 (2005), 8.

⁹² A. D. Vos, *Onderwaterarcheologie op de Rede van Texel*. (Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2012), 224.

Een ander wrak (Wrak Burgzand Noord 4) uit het boek vertoonde ook beschadiging door de visserij:

‘Helemaal in noord lag de voorsteven plat op de bodem. De aanwezigheid van grote stukken visnet duidde erop, dat de constructie hier waarschijnlijk was omgetrokken.’⁹³

Ook Wrak Burgzand Noord 8 moest het vergelden:

‘Het wrak was in de tussentijd blijkbaar ook geraakt door sleepnetvisserij, want onder het west-boord lag visnet.’⁹⁴

Tot slot nog één voorbeeld van Wrak Burgzand Noord 10:

‘De kwaliteit van het dagzomende hout was behoorlijk achteruit gegaan en het wrak was geraakt door een visser (of meerdere): diverse dekbalken, die vorig jaar nog stonden, lagen nu omver of waren versplinterd. Bij webpunt 800 en 801 lag een stuk visnet vast in de constructie. Bovendien waren op de visafslag van Den Oever kort tevoren enige stukken ‘oud scheepshout’ opgehaald met labels van de ‘afdeling archeologie onderwater’, onder andere met webpunt 814.’⁹⁵

Van dit wrak zijn er dus zelfs houten onderdelen met labels van de onderwaterarcheologen terecht gekomen in visnetten.

Uit deze voorbeelden blijkt hoezeer de sleepnetvisserij een impact kan hebben op de zeebodem en specifiek op scheepswrakken.

Er zijn weinig studies verricht naar de impact van de visserij op de zeebodem, wel is er onderzoek gedaan naar het effect van de bodem beroerende visserij op de bodemfauna. Uit het onderzoek blijkt dat een van de gevolgen het egaliseren van het terrein is. Objecten, zoals stenen, worden in de netten gevangen en een aantal meters verderop pas weer de zee ingegooid. Hierdoor verdwijnen natuurlijke schuilplaatsen van vissen en ander zeeleven. Als ze worden geraakt door de kettingen of de netten kunnen ze schade oplopen of sterven. De vissen die zijn beschadigd leven niet lang, deze overlijden vaak aan hun verwondingen. De sporen die de sleepnetten achterlaten in een harde en diepe zeebodem verdwijnen binnen 52 uur. Op een zachte en ondiepe zeebodem verdwijnen de sporen na 11 weken.⁹⁶ Als deze vorm van visserij dit effect al heeft op de bodemfauna, kan worden voorgesteld dat het ook veel effect heeft op de tere objecten van cultuurhistorische waarde. Hout van wrakken valt vaak snel uit elkaar, als deze zou worden getroffen door een sleepnet zou het volledig kapot kunnen gaan. Daarnaast kunnen objecten worden verplaatst, waardoor de samenhang van de vindplaats verstoord wordt.

⁹³ Ibidem, p 170.

⁹⁴ A. D. Vos, *Onderwaterarcheologie op de Rede van Texel*. (Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2012), 206.

⁹⁵ Ibidem, p 256.

⁹⁶ A.R. Boon, *Quick-scan studie naar de effecten van bodemberoerende visserij op de bodemfauna in de Voordelta*. (Wageningen: Expertisecentrum LNV, 2002), 14.

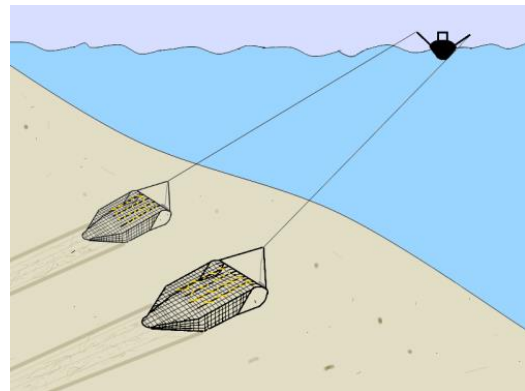
4.3.2 Pulskorvisserij

Met de boomkortetechniek worden er een hoop vissen gevangen, daarom was deze techniek populair onder vissers. Het enige nadeel was de enorme hoeveelheid brandstof die nodig was om ermee te varen, vanwege het trekken van de netten door de bodem. Om dit op te lossen is in Nederland een andere visteknik ontwikkeld, de pulskor genaamd, door de Nederlander Piet Jan Verburg in 1992. Dit is een duurzamere manier van vissen waarbij er aanzienlijk minder brandstof wordt verbruikt.

Afbeelding 16: visnetten met daaraan de pulsmodules bevestigd.

In principe werkt de pulskorvisserij op dezelfde manier als de boomkorvisserij. Toch zijn er enkele verschillen die deze techniek een stuk duurzamer maken. Zo zijn er geen kettingen bevestigd aan de netten om de vissen op te schrikken, maar elektroden, pulsmodules genoemd (zie afbeelding 16). Door middel van elektrische schokjes worden de vissen opgeschrikt van de zeebodem zodat ze het net inzwemmen (zie afbeelding 17). Daarnaast ‘ploegt’ het net bijna niet meer door de bodem waardoor er minder bodemberoering plaatsvindt.⁹⁷

Afbeelding 17: een doorsnede van de pulskorteknik.

Het heeft een tijd geduurd voordat deze techniek werd geaccepteerd, omdat eraan werd getwijfeld. Organisaties zoals Greenpeace waren bezorgd over de techniek. Er mag dan minder bodemberoering plaatsvinden, maar het zware sleepnet dat achter de pulskor hangt vernietigt evengoed planten en dieren die op de zeebodem leven.⁹⁸

In Engeland waren de vissers niet blij met de nieuwe techniek van de Nederlanders. Ze beweerden dat deze techniek het leven in zee en in de visgebieden verwoest. De Engelse vissers geloven dat herhaaldelijke blootstelling aan de elektrische schokjes de vissen dood maakt.⁹⁹

Inmiddels is bijna de gehele Nederlandse vloot overgegaan op de pulskor, omdat het aanzienlijk in brandstofkosten bespaard. Zonder deze techniek hadden een aantal schepen het financieel niet gered. Omdat de vissen zonder schade aan boord komen leveren ze meer geld op en er worden een hoop kosten bespaard vanwege de vermindering in brandstof verbruik. Het kost dan veel geld om het

⁹⁷ VCU The Maritime Specialist, “Pulskorvisserij”, <http://www.vcu.nl/pulskor>, geraadpleegd 11 mei 2014.

⁹⁸ Greenpeace, “Stop met visserij op school tijdens feestweek!”, <http://www.greenpeace.nl/press/releases/pulskor/> (26 augustus 2005), geraadpleegd 11 mei 2014.

⁹⁹ J. Ungoed-Thomas, “Zapped: Britain’s fishing graveyard”, <http://www.thesundaytimes.co.uk/sto/public/searescue/article1067315.ece> (24 juni 2012), geraadpleegd 13 mei 2014.

schip om te bouwen, maar de kosten worden er snel uitgehaald.¹⁰⁰

De pulskortechiek zorgt voor minder zeebodem beroering en daardoor ook voor minder bijvangst (vis en ander materiaal waarin de vissers niet geïnteresseerd zijn), omdat de sleepnetten niet meer door de bodem heen ploegen. Dit betekent dat er ook minder archeologisch materiaal wordt gevonden tussen de netten. De vissers in Stellendam merken dit goed, waar eens kratten vol met materiaal bovenkwam komen er nu nog maar een enkele botten of scherven naar boven. Evengoed kan de pulskor schadelijk zijn voor onderwatererfgoed, aangezien de zware sleepnetten alsnog over de zeebodem slepen (dit is ook te zien op afbeelding 17). Hiermee kan niet alleen zeeleven verwoest worden, maar ook archeologische objecten. Door de botsing kunnen materialen blijven hangen (of uiteraard kapot gaan) waardoor ze enkele meters meegetrokken kunnen worden. Scheepswrakken steken vaak enkele centimeters boven de bodem uit waardoor ze gemakkelijk geraakt kunnen worden door sleepnetten, zoals blijkt uit de eerder genoemde voorbeelden bij de boomkorvisserij. In principe kan dit ook gebeuren met de pulskor visserij.

4.3.3 Staandwantvisserij

Onder staandwantvisserij worden alle vistechnieken bedoeld waarbij stilstaande netten worden gebruikt. Deze netten worden voornamelijk bij of over wrakken geplaatst, omdat daar vaak de meeste vis te vinden is. Wrakken zijn namelijk broedplaatsen voor vissen. De netten worden over en rond het wrak geplaatst zodat de vissen er vanzelf inzwemmen. Na een tijdje worden de netten weer aan boord getrokken, wordt de vis eruit gehaald en gaan ze weer terug de zee in.¹⁰¹

De staandwantvisserij heeft niet direct grote gevolgen voor onderwatererfgoed. Wel kan het zo zijn dat wanneer de netten die over een wrak gespannen zijn terug worden getrokken de boot in, het net vast kan komen te zitten en daardoor onderdelen los kunnen worden getrokken. De netten kunnen dan afbreken en blijven hangen aan het wrak. Vissen blijven deze achtergebleven netten binnenzwemmen, dit wordt ook wel 'ghost fishing' genoemd.¹⁰² Vooral de vissen die op of rondom de wrakken leven worden gevangen in deze netten en gaan uiteindelijk dood.¹⁰³ Verder heeft het staandwantvissen niet veel impact op het onderwatererfgoed. Wel kunnen de achtergelaten netten meehelpen aan verandering van stromingen en lokale erosie, die weer gevolgen kunnen hebben voor het scheepswrak of object.

¹⁰⁰ British Sea Fishing, "Pulse Trawling", <http://britishseafishing.co.uk/pulse-trawling/>, geraadpleegd 13 mei 2014.

¹⁰¹ Verhaeghe, D. en Polet, H., *Eindrapport "Studie en demonstratie van geselecteerde passieve visserijmethodes in de Noordzee en de Keltische zee"*. (België, 2012), http://pure.ilvo.vlaanderen.be/portal/files/1000217/Eindrapport_Studie_en_demonstratie_van_geselecteerde_passieve_visserijmethodes_in_de_Noordzee_en_de_Keltische_zee.pdf, geraadpleegd 10 mei 2014.

¹⁰² Duik De Noordzee Schoon, 'Bescherm een Wrak aflevering 15: Welke impact heeft het vissen met netten op de wrakken', YouTube video, 1:57, (8 september 2013), <http://www.youtube.com/watch?v=Wi1vOMBkjKg> Geraadpleegd op 13 mei 2014.

¹⁰³ Last, N. van der, *The impacts of ghost fishing in the Dutch North Sea*. (Culemborg, 2011), <http://beschermeenwrak.nl/wp-content/uploads/2011-Niels-van-der-Last-The-impacts-of-ghost-fishing-in-the-Dutch-North-Sea.pdf>, geraadpleegd 19 mei 2014.

4.3.4 Overig

Naast de eerder genoemde zijn er nog een aantal andere vistechnieken die minder vaak gebruikt wordt door vissers in Nederland. Dit zijn vistechnieken als: borden-visserij, spanvisserij, jiggen en sumwing.

Bij de borden-visserij worden netten gebruikt waaraan aan beide zijanten scheerborden bevestigd zijn. Als de netten door het water worden getrokken verplaatsen de borden zich naar buiten waardoor het net wordt open getrokken. Het was een populaire vorm van visserij tot 1960, toen de boomkor opkwam.¹⁰⁴

Spanvisserij is vissen met sleepnetten die wordt opgehouden door twee kotters. Samen trekken ze het net voort en houden het open door op een bepaalde afstand van elkaar te varen. Deze visserijtechniek werd in Nederland toegepast tot 2005.¹⁰⁵

Bij jiggen wordt er gebruik gemaakt van lijnen met kunstaas. Door de lijn te bewegen denken vissen dat het aas leeft en zo worden doorgaans roofvissen, pijlintvis of zeekat gevangen. Dit kan zowel met de hand als met een machine worden gedaan.¹⁰⁶

Met de sumwing vissen komt eigenlijk op hetzelfde neer als vissen met de boomkor, alleen wordt er geen gebruik gemaakt van zware kettingen om de vissen van de bodem te laten opschrikken. Deze techniek maakt gebruik van een zwevende vleugel met netten. Hiermee vindt er minder bodemberoering plaats en is er dus ook minder sprake van hoge brandstofkosten.¹⁰⁷

4.4 Gerichte expedities

Vissers vingen bij het gebruiken van de boomkortetechniek niet alleen vis, ze hadden ook veel bijvangst, ook in de vorm van onderwatererfgoed. Volgens Dick Mol worden er al sinds 1874 veel botten gevonden in visnetten, die afkomstig bleken te zijn van mammoeten en andere zoogdieren die duizenden jaren geleden in het gebied leefden wat nu de Noordzee is.¹⁰⁸ Diverse amateur paleontologen ontdekten deze inkomstenbron van fossiele botten en begonnen samenwerkingen op te zetten met de vissers. Een van deze amateur paleontologen was Dick Mol, die tot op de dag van vandaag goede connecties heeft met vissers. Een van de vissers in Stellendam nam elke week botten voor hem mee, samen met de coördinaten.

Dick Mol dankt zijn collectie deels aan de botten die hij van vissers ontving en deels aan gerichte expedities. Deze expedities organiseerde hij speciaal voor het opvissen van fossiele botten.

¹⁰⁴ Ecomare, "Borden-visserij", <http://www.ecomare.nl/ecomare-encyclopedie/mens-en-milieu/visserij/visserijtechnieken/borden-visserij/>, geraadpleegd 11 mei 2014.

¹⁰⁵ Ecomare, "Spanvisserij", <http://www.ecomare.nl/ecomare-encyclopedie/mens-en-milieu/visserij/visserijtechnieken/spanvisserij/>, geraadpleegd 11 mei 2014.

¹⁰⁶ Ecomare, "Jiggen", <http://www.ecomare.nl/ecomare-encyclopedie/mens-en-milieu/visserij/visserijtechnieken/jiggen/>, geraadpleegd 11 mei 2014.

¹⁰⁷ Ecomare, "Sumwing", <http://www.ecomare.nl/ecomare-encyclopedie/mens-en-milieu/visserij/visserijtechnieken/sumwing/>, geraadpleegd 11 mei 2014.

¹⁰⁸ D. Mol en K. Post, "Gericht korren op de Noordzee voor de zoogdierpaleontologie: een historisch overzicht van de uitgevoerde expedities", *Cranium* (2010), 14.

Hij huurde een kotter die de boomkortetechniek gebruikte en ging samen met een aantal andere geïnteresseerden en vissers de zee op om botten te verzamelen. In totaal heeft hij dit 42 keer gedaan. Regelmatig voeren ze over de Eurogeul, waar enorme hoeveelheden fossiele botten naar boven gehaald werden. De Eurogeul is een gebied in de aanloop naar de Rotterdamse haven waar zware schepen langs varen. De geul wordt daarom diep gehouden. Daarnaast is er rondom de Eurogeul een hoop zand opgezogen zodat de tweede maasvlakte kon worden gecreëerd. Hierdoor is er een hoop materiaal aan de oppervlakte komen te liggen en belanden op deze manier gemakkelijk in de sleepnetten van de vissers, al dan niet bedoeld of onbedoeld.¹⁰⁹ Paleontologische vondsten die per toeval tussen de netten terecht zijn gekomen kunnen over het algemeen minder informatie vertellen omdat ze niet in hun oorspronkelijke omgeving gevonden zijn, de context mist.¹¹⁰ Een pluspunt van de gerichte zoektochten is dat de locaties zo exact mogelijk worden genoteerd, waardoor er beter een context gecreëerd kan worden. Toch is het fijner als het materiaal in zijn originele context op de zeebodem wordt gevonden of bekeken, zodat de context van de vondsten zo kloppend mogelijk is.

Naast het botmateriaal komt er ook wel eens door mensen bewerkt materiaal tussen de netten terecht tijdens deze gerichte expeditie. Bewerkte botten, eeuwenoude gereedschappen en zelfs menselijke overblijfselen worden gevonden tussen de netten. Voor de paleontologen is dit maar bijvangst, zij zijn meer geïnteresseerd in de botten. Evengoed registreren ze ook het archeologische materiaal dat naar boven komt. Van elke vondst werd nauwkeurig de coördinaten en gegevens bijgehouden zodat tot op een zekere hoogte de vondstplaats terug kan worden gevonden. Dit zijn de coördinaten van het moment waarop de netten worden opgehaald, het kan dus zo zijn dat de vondst enkele meters eerder al in het net terecht is gekomen.¹¹¹

Nu bijna alle kotters worden omgebouwd tot pulskorvangst, worden er minder botten gevangen. Bij de gerichte expeditie wordt expres gebruik gemaakt van de oude techniek (boomkor) zodat er zoveel mogelijk materiaal naar boven kan worden gehaald. Omdat er vandaag de dag relatief weinig bot wordt opgevist, zullen er waarschijnlijk in de toekomst meer gerichte expeditie worden georganiseerd.

4.5 Conclusie

Over de hele wereld zijn vissers actief, maar niet allemaal maken ze gebruik van sleepnetten. Toch kan gezegd worden dat de bevisbare gebieden in totaal ongeveer drie keer omgewoeld zijn door de visserij.

In Nederland is de boomkortetechniek lang een populaire manier van vissen geweest, waardoor stukken van de bodem van de Noordzee met enige regelmaat zijn omgewoeld. Doordat de netten een aantal centimeters door de zeebodem trokken zijn er een hoop cultuurhistorische objecten

¹⁰⁹ D. Mol, amateur-paleontoloog geïnterviewd door A. Wolters op 15 mei 2014 tijdens haar bezoek aan Hoofddorp.

¹¹⁰ T. van Kolfschoten en M. Kuitens, "Impact of trawling and fishing on underwater cultural heritage sites – the Dutch experience", <http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/underwater-cultural-heritage/impacting-factors/trauling-and-fishing/>, geraadpleegd 19 mei 2014.

¹¹¹ D. Mol en K. Post, "Gericht korren op de Noordzee voor de zoogdierpaleontologie: een historisch overzicht van de uitgevoerde expeditie", *Cranium* (2010), 14.

tussen de netten terecht gekomen of kapot getrokken. Er werden dan ook wekelijks bakken vol met fossiele botten en ander materiaal opgevist.

De sleepnetten konden gehele wrakken kapot trekken en zeeleven verwoesten. Op verschillende scheepswrakken zijn resten van visnetten aangetroffen, bewijzen van de schade die de netten aan onderwatererfgoed kunnen aanrichten.

De komst van de pulskor zorgde ervoor dat er in Nederland duurzamer werd gevist. Binnenkort zullen alle viskotters overgestapt zijn op deze techniek. De bodem wordt minder omgewoeld en de vissers besparen een hoop in brandstofkosten. Toch zorgt ook deze techniek voor schade aan het erfgoed, al is het in een mindere mate dan met de boomkortetechniek. Het net zweeft nu boven de zeebodem waardoor schade aan de bodemfauna bespaard blijft. Wel zouden de elektrische schokjes die gebruikt worden bij de pulskor schade kunnen toebrengen aan vissen. Ondanks dat het begin van het net boven de bodem zweeft, sleept de rest van het zware net over de bodem waardoor er alsnog materiaal en leven verwoest kan worden. Vooral scheepswrakken, waarbij delen centimeters boven de bodem kunnen uitsteken, ondervinden nog schade.

De pulskorvisserij en de boomkorvisserij zijn de twee technieken die de meeste schade toebrengen aan het onderwatererfgoed. Andere vistechieken zoals de staandwantvisserij, kunnen ook schade toedienen aan erfgoed, maar in mindere mate als de pulskor en de boomkorvisserij.

5. Vissers en cultureel erfgoed onder water

De visserij en het onderwatererfgoed zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Over de jaren heen zijn vele vissers nooit teruggekeerd naar hun haven en bevinden zich nu met schip en al op de bodem van de zee. Archeologen doen al jaren onderzoek naar scheepswrakken op de bodem van de zee, waaraan soms ook de geschiedenis van de visserij is af te lezen. Toch is de relatie tussen archeologen en vissers niet altijd even positief. Een goede samenwerking kan voor beide partijen van belang zijn. Vissers kennen de zee goed doordat ze al jaren op de Noordzee vissen. Ze weten precies waar obstakels liggen waar ze beter niet kunnen vissen omdat hun visnetten eraan kapot kunnen gaan en ze weten waar ze waardevolle objecten hebben opgevist. Ze zijn de eersten die scheepswrakken ontdekken of ander materiaal. Voor de onderwaterarcheoloog is het van belang om deze posities te weten en om op de hoogte te blijven van nieuwe ontdekte wrakken. Voor een archeoloog is de context erg belangrijk, daarom wilt hij het wrak graag op de oorspronkelijke vindplaats bezoeken. De plek waar een object gevonden is kan archeologen veel vertellen. Tegelijkertijd kan de archeoloog de visser verhalen vertellen over de manier waarop vroeger werd gevestigd en wat voor schepen er in die tijd over de zeeën voeren. Zo geven beide partijen elkaar iets terug. Vandaag de dag wordt er weinig gecommuniceerd met vissers, terwijl zij toch een van de eersten zijn die in contact kunnen komen met onderwatererfgoed.¹¹²

5.1 Vissersgemeenschappen

In veel vissersgemeenschappen is de visserij niet alleen een beroep dat voorziet in de levensonderhoud van gezinnen, maar bepaalt het ook de identiteit en levenswijze van een gemeenschap. Regelmatig hebben dorpen die van de visserij leven een geheel eigen cultuur die sterk verbonden is met de zee. In Nederland bestaan er verschillende dorpen waar die visserscultuur sterk terug te vinden is. Een aantal van deze dorpen zijn Urk en Volendam.

5.1.1 Urk

Urk is voorheen altijd een eiland geweest, tot 1939. In 1936 werd begonnen met de voorbereiding voor het droogleggen van de Noordoostpolder in het IJsselmeer. Een jaar later werden dijken aangelegd, en in 1939 was Urk geen eiland meer.

De visserij is al sinds de 17de eeuw de belangrijkste bron van inkomsten geweest voor Urk. Ze visten voornamelijk op de Zuiderzee, daarbij was ansjovis en later haring een belangrijke vissoort. In 1932 veranderde dit, doordat de Afsluitdijk afgebouwd werd. Het water werd zoet in plaats van zout en daarmee veranderde de visstand. De Urkers werden gedwongen om hun heil ergens anders te gaan zoeken en begonnen met vissen op de Noordzee. Hiermee konden de Urkers destijds veel geld verdienen. Urk is uiteindelijk een van de belangrijkste vissersplaatsen geworden in Nederland. In Urk werken ongeveer 2.000 Urkers in de visserijsector, waarvan ongeveer 900 op de vloot en de rest in de visverwerkingsbedrijven.

¹¹² T. Maarleveld, "The compatibility of heritage protection and fishing practice", <http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/underwater-cultural-heritage/impacting-factors/trawling-and-fishing/>, geraadpleegd 19 mei 2014.

Urk heeft een heel uitgesproken cultuur, nauw verbonden met de visserij. De klederdracht en het dialect zijn hier voorbeelden van (afbeelding 18). Tegenwoordig wordt de traditionele Urker klederdracht alleen nog op speciale gelegenheden gedragen en door de ouderen op Urk. Het Urker dialect is erg uniek, het wordt alleen op Urk gesproken. Dit kan komen doordat het eiland lang geïsoleerd heeft bestaan. Invloeden van buitenaf hadden geen of nauwelijks effect op de Urkers.

Afbeelding 18: moderne Urker vissers in klederdracht.

De Urkers waren en zijn een hechte gelovige gemeenschap. Het leven op Urk was hard, eenvoudig en arm. Na de oorlog werd Urk steeds welvarender. Het leven als visser was niet gemakkelijk, er zijn sinds 1865 wel 353 Urker vissers om het leven gekomen op zee, wat vast en zeker zijn stempel heeft gedrukt op de Urker gemeenschap. Ondanks de tegenslagen in de visserij bleven de Urker vissers standvastig volhouden. Het leven op Urk was niet gemakkelijk, maar toch wisten de hechte Urkers zich er telkens doorheen te slaan.

Het christelijk geloof was en is nog sterk aanwezig op Urk. De tegenspoed in de visserij en de armoede bevestigden hoe afhankelijk ze waren van Gods zegen. Zondagen staan dan ook altijd in het teken van het geloof, van de sabbatsviering.¹¹³

5.1.2 Volendam

Afbeelding 19: Volendamse haven met vrouwen in klederdracht.

Volendam is net als Urk een traditioneel vissersdorp. Lange tijd was ook voor Volendam de visserij de belangrijkste vorm van inkomen, vooral de vangst van haring, totdat de Afsluitdijk afgebouwd werd in 1932. De Volendammers zochten naar alternatieven en vonden die in het toerisme, de bouwnijverheid en de watersport. Voor deze tijd aanbrak was Volendam een gesloten gemeenschap geweest met weinig komst van vreemdelingen. Net als Urk heeft Volendam een eigen klederdracht, een eigen dialect en zijn ze sterk gelovig.

Volendam en Edam behoren al een lange tijd tot één gemeente. In 1357 kreeg Edam een nieuwe verbinding met de Zuiderzee, waardoor de oude havenmond gedicht kon worden. Rondom deze dam vestigden zich enkele vissers en boeren, het begin van Volendam. Volendam groeide al snel uit tot

¹¹³ Gemeente Urk, "Historie", http://www.urb.nl/sport-cultuur-en-recreatie/historie_41741/, geraadpleegd 25 mei 2014.

een van de belangrijkste vissersplaatsen aan de Zuiderzee, tot de Afsluitdijk werd gebouwd.¹¹⁴

Zoals Urk en Volendam zijn er nog vele andere vissersdorpen die elk hun eigen, unieke karakter hebben ontwikkeld en verbonden zijn met de zee. Dit zijn dorpen als Spakenburg, Marken, Enkhuizen en Oudeschild op Texel. De meesten hebben zich vrij geïsoleerd ontwikkeld waardoor invloed van buitenaf ze bijna niet bereikten en ze hierdoor hun eigen cultuur behielden. Het harde vissersleven heeft veel van deze vissersdorpen gevormd. Het christendom was of is erg belangrijk voor bijna elke visser. Het leven als visser was niet zonder gevaar dus werd er vaak aan God een voorspoedige vaart gevraagd. Dit zware leven uitte zich al sinds oudsher in de cultuur, het harde karakter en het alledaagse leven van deze gemeenschappen.

5.2 Leven aan boord

Het leven aan boord was en is niet gemakkelijk. Doorgaans vissen kotters met zo'n vier tot zes man. Ze werken vijf dagen per week, 24 uur per dag. Ze leven doordeweeks in hun eigen wereldje op zee, afgezonderd van het dagelijks leven aan wal. De bemanningsleden zijn daarom erg op elkaar aangewezen en de sfeer aan boord moet dan ook goed zijn voor een fijne vaart. Het komt vaak voor dat bemanningsleden familie van elkaar zijn. Omdat de mannen veel van huis zijn, zijn de vrouwen aan wal de baas. Ze regelen alles in het huishouden en verzorgen de kinderen.

De visnetten slepen zo'n twee uur per trek over de bodem van de zee. Soms, bij kleine eurokotters, bestaat een trek zelfs maar uit tien tot vijftien minuten. Als de netten omhoog worden gehaald moet de gevangen vis meteen verwerkt worden. De vissers kunnen de tijd dat de netten uitstaan slapen, maar als de netten worden binnengehaald moeten ze meteen weer aan het werk. Hierdoor kunnen de vissers maar kort slapen. Als de vis wordt opgehaald neemt de schipper wel snelheid terug, maar stil liggen ze nooit. Op de Noordzee staat namelijk een harde stroming.

Er zijn verschillende functies aan boord zoals schipper, machinist of matroos. De schipper bestuurt het schip en de rest van de bemanning werkt op het dek. Om de beurt wordt de schipper afgelost zodat ook hij kan

Afbeelding 20: vissers aan het werk op het dek.

Afbeelding 21: sorteren van de vis aan boord.

Afbeelding 22: het dek van een kotter.

¹¹⁴ Waterlands Archief, "Edam-Volendam", <http://waterlandsarchief.nl/doen-en-leren/geschiedenis-van-waterland/edam-volendam>, geraadpleegd 26 mei 2014.

slapen of wat eten. Aan boord is er iemand die elke dag kookt voor de rest van de bemanning. Het is eigenlijk een kleine gemeenschap, zo'n bemanning aan boord van een visserskotter. Ze zorgen voor elkaar en werken hard.

Het vissersleven is moeilijk. Als er geen of weinig vis wordt gevangen, zijn er ook geen inkomsten. Daarnaast is het werk als visser niet altijd zonder gevaar. Soms liggen tussen de visnetten bommen van de wereldoorlog die niet zijn ontploft. Dit is erg gevaarlijk voor de bemanning. Daarnaast kan de visser, als hij niet goed oplet, over boord slaan. Omdat er in de zee zoveel wrakken liggen, kunnen de visnetten van de vissers kapot worden getrokken. Dit kan ze duizenden euro's kosten waardoor hun winst van die week eigenlijk teniet gaat.

In de nacht van donderdag op vrijdag komen ze doorgaans weer terug naar de haven. Ze lossen de vis die ter plekke wordt verkocht en maken het schip schoon en klaar voor de volgende visweek. Daarna kunnen ze eindelijk naar huis om een weekend met hun gezin door te brengen.¹¹⁵

Tegenwoordig maken vissers gebruik van de modernste technieken aan boord. Door middel van een GPS navigatiesysteem kunnen de vissers precies zien waar boeien zich bevinden en waar bekende wrakken op de zeebodem liggen. Hiervoor kopen ze een zeekaart, dit is een standaard kaart voor de zeevaart waarin kusten, havens en bekende wrakken zijn opgenomen. Deze bekende wrakken noemen ze ook wel 'kaartwrakken'. Het komt weleens voor dat de vissers wrakken tegenkomen die niet op de kaart staan. Als deze onbekende wrakken groot en zwaar zijn, melden ze dit aan de Dienst der Hydrografie. De Dienst der Hydrografie is onderdeel van de Koninklijke Marine. Haar taak is om zeevarenden te informeren over vaarwegen, de zeebodem en gevaren onder water. Om dit te doen maken zij de zeekaarten.¹¹⁶ Iedere week worden de zeekaarten geüpdate, zodat de vissers altijd op de hoogte zijn van het laatste nieuws over de zeebodem. Vissers kunnen zelf ook data toevoegen aan het systeem.¹¹⁷

5.3 Doelgroepomschrijving

In Nederland zijn er in totaal elf visafslagen. De omvang van dit onderzoek was gering, waardoor de focus op één visafslag is gelegd, die in Stellendam. In Stellendam zijn er elf kotters actief, waarvan er acht met de pulskor werken en nog enkelen met de boomkor. Deze laatste kotters gaan binnenkort ook over op de pulskor. Niet altijd leggen de kotters aan in de haven van Stellendam omdat het een getijdhaven is. Regelmatig wordt er dan ook naar een andere visafslag gevaren, waardoor de hoeveelheid kotters die per week aanmeren in Stellendam verschillend is. Op een kleine kotter werken er ongeveer vier man, op een grotere kotter kan dit al snel acht man zijn. In totaal komen er wekelijks ongeveer tussen de 40 en 50 vissers aan in Stellendam. Naast het feit dat niet elke week dezelfde kotters aanmeren in Stellendam, komen de kotters vaak ook op verschillende tijden aan. De

¹¹⁵ *De Urker vissers* (deel 1), (NCRV, 2013), uitgezonden maandag 18 maart 2013. Geraadpleegd op *Uitzending gemist* op 26 mei 2014.

¹¹⁶ Koninklijke Marine, "Dienst der Hydrografie", <http://www.defensie.nl/organisatie/marine/inhoud/eenheden/dienst-der-hydrografie>, geraadpleegd 28 mei 2014.

¹¹⁷ K. Tanis, voormalig visser en verzamelaar gesproken met A. Wolters op diverse dagen tijdens haar bezoeken aan de haven Stellendam en Havenhoofd.

een arriveert al in de nacht, terwijl de ander wellicht in de vroege ochtend pas de haven binnen vaart. Een visweek begint doorgaans op de nacht van zondag op maandag en eindigt op de nacht van donderdag op vrijdag. Op de vroege vrijdagochtend zijn vaak de meeste vissers aanwezig in de haven, tussen 5.30 uur en 7.30 uur om de vis te lossen en het schip schoon te maken. Deze tijden kunnen wel elke week verschillen vanwege het getijde. Tijdens het onderzoek zijn deze vissers gedurende zes weken benaderd, elke week in de vroege vrijdagochtend.

De Stellendamse vissers zijn net als de vissers in Volendam en Urk doorgaans gelovig. Een enkeling gelooft niet. Daarnaast kent elke visser elkaar en zijn er een aantal familie. De meeste vissers zijn op hun 17de begonnen met vissen. Het is geen gemakkelijke doelgroep om te benaderen omdat ze erg gesloten zijn. Dit bleek ook uit de gesprekken, ze geven niet snel dingen prijs maar met geduld en eerlijkheid kan er een hoop bereikt worden. Toch zullen er jaren overheen gaan voordat ze je daadwerkelijk in vertrouwen nemen.

Het woord cultureel erfgoed stelt ze niet op hun gemak. Ze zijn bang dat ze spullen moeten inleveren of dat er iemand langs gaat komen om het op te halen. Dit is uiteraard niet zo maar het zorgt er wel voor dat ze vondsten niet melden. Ook weten ze niet wat er met de spullen gebeurt als ze iets melden waardoor ze het maar liever niet doen.¹¹⁸

Kleine geschiedenis van de visserij in Stellendam

Stellendam ligt op het eiland Goeree-Overflakkee in het zuiden van Zuid-Holland. De visserij op het eiland vond zijn oorsprong niet in Stellendam, maar in Goedereede. Goedereede ontstond waarschijnlijk omdat Ouddorp, een van de oudere dorpen op het eiland waar zelfs Romeinse resten gevonden zijn, geen haven tot zijn beschikking had. In 1312 kreeg Goedereede stadsrechten, het ging goed met de inwoners. De ligging van het stadje was gunstig voor de scheepvaart en visserij waardoor het een echt handelsstadje werd. Naarmate de jaren verstreken werd het stadje helaas steeds minder goed bereikbaar waardoor het groeien ophield. In de buurt van het dorp ontstond een dorpje met vissers, Goedereede Havenhoofd. Uiteindelijk na de bouw van de Statendam werd het dorp Stellendam gesticht. Sinds lange tijd is visserij een belangrijke bron van inkomsten geweest voor het dorp.¹¹⁹

Voordat de Deltawerken werden gebouwd was de garnalenvisserij de belangrijkste vorm van vissen in deze omgeving, de Stellendamse garnalen zijn dan ook erg bekend. Omdat het Haringvliet werd afgesloten gingen de vissers over op zeevissen, waardoor de platvis een belangrijke vissoort werd. De Stellendamse haven is een getijdenhaven, waardoor de kotters alleen met hoogwater de haven kunnen binnenvaren. Kotters wijken soms ook uit naar een andere haven omdat ze Stellendam niet binnenkomen. Kleine kotters hebben hier geen last van, zij kunnen elk moment van de dag de haven binnenvaren. Als het vis is verwerkt wordt het ter plekke verkocht aan kopers.¹²⁰

¹¹⁸ Dit bleek uit verschillende gesprekken met vissers in Stellendam tijdens het onderzoek.

¹¹⁹ Erfgoedhuis Zuid Holland, "Geschiedenis van Ouddorp, Goedereede en Stellendam", <http://www.geschiedenisvanzuidholland.nl/locatie/geschiedenis-van-ouddorp-goedereede-en-stellendam>, geraadpleegd 20 mei 2014.

¹²⁰ Kop van Goeree, "Visserij", <http://www.kopvangoeree.nl/kust-en-water/visserij>, geraadpleegd 20 mei 2014.

Vandaag de dag wonen de meeste doorgewinterde vissers nog steeds in Goedereede Havenhoofd. Sinds enige jaren bevindt zich in de binnenhaven van Stellendam een visserijschool, waar iedereen die van de visserij zijn of haar beroep wilt maken terecht kan. Zo zijn er ook vissers die uit de directe omgeving komen, bijvoorbeeld uit Hellevoetsluis.

5.4 Resultaten onderzoek

Tijdens het onderzoek zijn er naar drie verschillende onderwerpen gekeken: in hoeverre vissers in Stellendam bekend zijn met onderwatererfgoed, hoe vaak de vissers in contact komen met cultureel erfgoed en hoe ze omgaan met vondsten aan boord. Om antwoorden op deze vragen te vinden zijn er gesprekken gevoerd met vissers in Stellendam en hebben ze een vragenlijst ingevuld. Daarnaast is zoals eerder genoemd gedurende zes weken de haven Stellendam op vrijdagochtend bezocht om te kijken of ze nog voorwerpen opgevist hadden.

5.4.1 Wat weten vissers over onderwatererfgoed?

Vissers zijn, zoals eerder opgemerkt, onlosmakelijk verbonden met onderwatererfgoed. Toch weten ze vaak niet wat onderwatererfgoed of cultureel erfgoed is. Uit de ingevulde vragenlijsten bleek dat van de in totaal negen benaderde vissers er vier wel eens van cultureel erfgoed hadden gehoord en vijf helemaal niet wisten wat het was. Na doorvragen bleek dat ze wel ongeveer wisten wat het was, maar een definitie konden ze er niet van geven. Ze brengen alles in verband met de zee, zo zijn ze bijvoorbeeld wel vaak geïnteresseerd in het verleden van de Noordzee.

Daarentegen is archeologie een stuk bekender bij de vissers. Van de negen wisten zes vissers wat archeologie was. Daarbij gaven ze doorgaans aan dat ze dit kenden door Kommer Tanis, een amateur paleontoloog die zelf ook een Stellendamse visser is. Kommer bezoekt als hij tijd heeft 's ochtends vroeg de aangemeerde schepen om te kijken of ze nog interessant botmateriaal voor hem hebben meegenomen. Ook vist hij regelmatig mee. De vissers kennen hem goed en leren van hem over archeologie en paleontologie. Sommigen kennen het ook van bepaalde TV zenders zoals de BBC. Ze worden af en toe door dit soort zenders of programma's benaderd om een gerichte tocht te organiseren speciaal voor het opvissen van prehistorische botten in de Noordzee.¹²¹ De Noordzee is namelijk een van de rijkste gebieden wat mammoetbotten en ander prehistorisch materiaal betreft.

Van de wetgeving omtrent cultureel erfgoed en archeologie weten de vissers weinig. Van de negen vissers weten zeven vissers hier niets vanaf. Een enkeling weet er wel iets van en heeft er weleens van gehoord, omdat hij er interesse in heeft of er weleens mee te maken heeft gehad.

Acht van de vissers vinden dat onderwaterarcheologie belangrijk is voor Nederland. Een enkele visser heeft er geen mening over omdat hij er te weinig vanaf weet. De meesten vinden het belangrijk om de geschiedenis van Nederland in kaart te brengen. Een van de redenen is: *'Om in beeld te brengen hoe het gebied van de Noordzee er vroeger uitzag, wat er leefde'*. Ze koppelen de Nederlandse geschiedenis aan hun eigen wereld en vinden het belangrijk dat de geschiedenis hiervan bekend is.

¹²¹ J. Klijn, visser op de OD-50 geïnterviewd door A. Wolters op 25 april 2014 tijdens haar bezoek aan de haven Stellendam.

De vissers in Stellendam weten dus wel iets van onderwatererfgoed, maar niet veel. Ze staan er vaak niet bij stil of het interesseert ze niet. Degenen die er wel interesse in tonen weten er ook vaak wat meer vanaf.

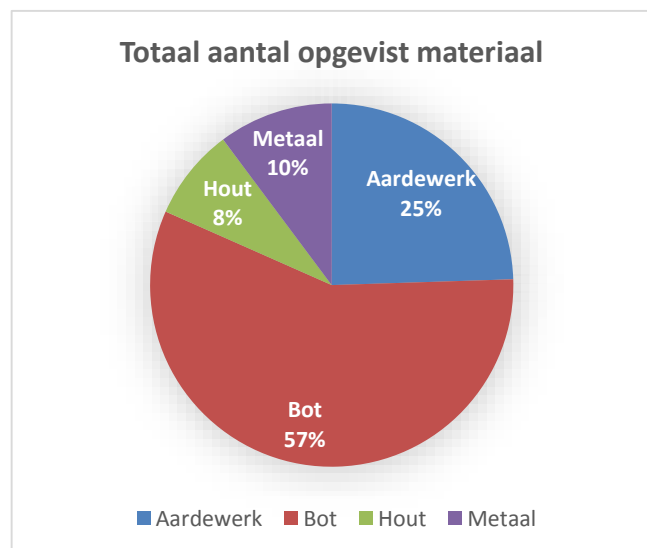
5.4.2 Hoe vaak komen vissers in contact met onderwatererfgoed?

Gedurende zes weken is bijgehouden hoeveel de vissers meebrachten aan wal. Vijf van de negen vissers was zich ervan bewust dat ze elke dag in contact kunnen komen met onderwatererfgoed, de andere vier hadden dit niet door. Wel beseft de grote meerderheid, acht van de negen, dat er weleens door de mens bewerkte voorwerpen tussen hun netten kan zitten. Hun gebrek aan kennis over onderwatererfgoed kan verklaren waarom ze niet inzien dat dit soort voorwerpen onder onderwatererfgoed vallen.

De aantallen kunnen in werkelijkheid hoger liggen, aangezien niet elke week alle aangemeerde kotters benaderd konden worden. Sommige vissers lagen namelijk te slapen of waren al naar huis gegaan. Dit is dus een indicatie van hoeveel materiaal er binnen een periode van zes weken binnen gebracht kan worden.

Tabel 1: totaal aantal opgevist materiaal

Materiaal	Aantal
Aardewerk	12
Bot	28
Hout	4
Metaal	5

Uit de tabel en de grafiek is goed af te lezen dat de vissers gedurende deze periode voornamelijk veel bot mee aan wal brachten. Ze weten dat bot geld op kan leveren omdat verschillende verzamelaars er geïnteresseerd in zijn en het bot komen opkopen. Ook nemen ze het mee voor Kommer Tanis, waarvan ze weten dat hij weleens geïnteresseerd kan zijn in de opgeviste botten. Het aardewerk bestaat voornamelijk uit scherven. Zelden worden er hele kannen of kommen van aardewerk opgevist. Aardewerk kan al kapot op de bodem liggen of wordt kapot gemaakt door de sleepnetten. Daarnaast kan, als er een stukje aardewerk tussen de netten zit dat nog heel is, het stuk kapot vallen als de netten worden geopend om het vis eruit te halen.

In een van de weken van onderzoek was er door de GO-23 een hele mooie vondst gedaan. Het was een schaalpje beschilderd met een tafereel met daarop een boerin en een boer afgebeeld. Hij was helemaal heel en gaaf, er was geen stukje afgebroken. Zie voor foto's van het schaalpje afbeelding 23 en 24. Een andere vondst was een huls van een bom afkomstig uit de Tweede Wereldoorlog, inclusief een merkje (afbeelding 25 en 26). Tot slot is er een stukje baardmankruik opgevist, die in Duitsland

van de 15de tot de 18de eeuw werden vervaardigd (afbeelding 27). Een compleet overzicht van foto's van de meeste vondsten die gedaan zijn in de zes weken zijn opgenomen in bijlage 1.

Afbeelding 23: zijaanzicht van de kom.

Afbeelding 24: bovenaanzicht van de kom.

Afbeelding 25: huls met een merk van de Nazi.

Afbeelding 26: zijaanzicht van de huls.

Afbeelding 27: hals van een baardmankruik.

Tijdens de gesprekken en in de vragenlijst is gevraagd wat voor soort materialen de vissers allemaal zijn tegengekomen in hun leven als visser en hoeveel ze denken dat dit er ongeveer geweest zijn. De indeling is gebaseerd op het boekje *'Herkennen van archeologische vondsten uit waterbodems en hoe daar mee om te gaan'*, geschreven door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en uitgegeven door de Rijkswaterstaat. De indeling hiervan was het makkelijkst te gebruiken. Er is niet voor gekozen om bij alles te vragen wat het voor objecten waren, omdat vissers dit zelf vaak niet weten. Ze weten daarentegen wel of iets metaal of hout was, wat ook al een idee kan geven wat voor materiaal er wordt opgevist en hoeveel. Bot is datgene dat boven al het materiaal uitspringt. Waarschijnlijk zijn de vissers alerter op botten dan op andere materialen, aangezien ze weten dat er veel verzamelaars zijn die er interesse in kunnen hebben en dat het ze geld kan opleveren.

Afbeelding 28: stuk wrakhout aan boord.

Daarnaast is hout een materiaal dat wekelijks in de visnetten terecht komt. Dit zijn doorgaans grote stukken wrakhout en af en toe kleinere stukken, zoals een katrol van een oud

zeilschip. Jaap Klein, een Stellendamse visser, heeft tijdens het onderzoek een foto gemaakt van wrakhout dat ze opgevist hadden. Deze is te zien op Afbeelding 28 en 29. Ook aardewerk wordt veel opgevist, al is het doorgaans wel in de vorm van scherven. Metaal en steen zijn materialen die ook vaak tussen de netten terecht komen. Metaal is doorgaans afval of een onderdeel afkomstig van een relatief moderner

Afbeelding 29: stuk van het wrakhout.

schip. Soms worden wel eens hulzen van bommen of kogels gevonden afkomstig uit de Tweede Wereldoorlog. Deze hebben wel een cultuurhistorische waarde. Van de vijf metalen voorwerpen was er minstens één van cultuurhistorische waarde, een huls van een bom met een merkteken van de nazi erop en het jaartal 1940 (zie afbeelding 25 en 26). Stenen komen vaak terecht in de netten, volgens de vissers. De meeste stenen zijn niet van cultuurhistorische waarde maar enkele kunnen dit wel zijn, zoals vuurstenen bijlen.

Na de komst van de pulskor is het aantal opgeviste objecten flink afgenomen. Waar vroeger twee volle bakken met bot opgevist werd, wordt er nu nog maar een enkele bot opgevist. De vissers merken dit goed, het is voor hen fijn dat er minder bijvangst is. Toch worden er, zoals blijkt uit de bovenstaande getallen, nog steeds objecten en bot opgevist uit de Noordzee met de pulskor.

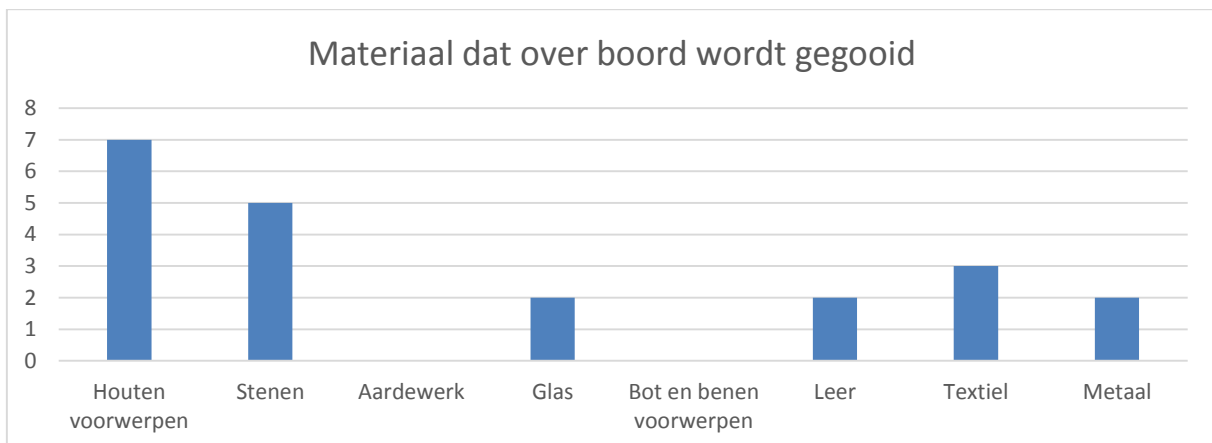
5.4.3 Hoe gaan vissers om met vondsten van onderwatererfgoed?

Van het materiaal dat wekelijks tussen de netten verschijnt, gaat er een groot deel weer overboord en wordt er een deel meegenomen aan wal. Uit de resultaten van de vragenlijst bleek dat vooral de volgende materialen werden meegenomen aan wal:

Wederom stijgt bot boven de andere materialen uit. De vissers gaven allemaal aan dat ze voorwerpen voornamelijk meenemen voor een verzamelaar die ze komt ophalen. Dit verklaart ook waarom het vooral bot is dat meegenomen wordt, daar zijn de verzamelaars in Stellendam het meest in geïnteresseerd. Aardewerk, hout en metaal worden ook meegenomen, maar alleen als het mooi of interessant is of geld kan opleveren.

De materialen die over boord worden gegooid zijn veelal grote stukken wrakhout, die de vissers moeilijk aan boord kunnen houden (zoals op afbeelding 28 en 29). Ook stenen, metaal, textiel, glasscherven en leer worden weer over boord gegooid. Textiel en leer vinden de vissers vooral in de vorm van moderne lappen of andere stukken textiel afkomstig uit deze tijd. In de grafiek hieronder is af te lezen hoeveel vissers hebben gezegd of hebben ingevuld wat voor materialen er over boord worden gegooid.

De voornaamste reden om materiaal over boord te gooien is dat ze er niets mee kunnen of dat het een gevaar vormt aan boord. Grote stukken wrakhout kunnen op zee gaan bewegen waardoor bemanningsleden in gevaar komen. Verder gooien ze het weg omdat ze niet denken dat het materiaal van enige waarde kan zijn.

Als het materiaal mee wordt genomen aan wal wordt het verkocht of gegeven aan een verzamelaar die het ter plekke op komt halen. Soms worden objecten ook meegenomen door vissers zelf, zoals kruiken, mammoetkiezen, barnsteen of andere voorwerpen die heel zijn opgevist. Van de negen vissers hebben er acht wel eens zelf wat meegenomen. De meest bijzondere voorwerpen die ze hebben meegenomen zijn inktpotjes afkomstig uit de VOC tijd, mammoetkiezen en baardmankruiken. Iedereen heeft een andere interesse dus er zijn vele diverse soorten objecten meegenomen. Door de acht vissers zijn er in totaal, gezien over hun gehele vissers carrière, 132 voorwerpen meegenomen naar huis.

Materiaal dat niemand mee wil nemen, geen visser en ook geen verzamelaar, wordt dezelfde dag nog weggegooid of op de kade neergelegd. Zo liggen er over de haven regelmatig oude stukken wrakhout of grote stenen verspreid waar de vissers zelf niet in geïnteresseerd zijn (zie afbeelding 30 en 31). In de haven van Stellendam staat er bijvoorbeeld een groot houten roer te koop, die tot op de dag van vandaag nog niet verkocht is.

Materiaal dat uit de zee wordt opgevist is vaak erg kwetsbaar als het in contact komt met zuurstof. Het heeft een lange tijd onder water gelegen waardoor het jaren heeft overleefd maar tegelijkertijd niet goed meer bestand is tegen zuurstof. Alle vissers waarmee gesproken is hebben gezegd dat ze weten dat het snel kapot gaat als het in aanraking komt met de buitenlucht. Daarom bewaren de vissers doorgaans de opgeviste stukken in plastic bakken met water waardoor ze niet uitdrogen. Dit wordt niet altijd gedaan, sommigen bewaren het in bakken zonder water of in plastic zakken. Wel spuiten ze er dan soms water overheen om het nat te maken. Op afbeelding 32 is een bak te zien met daarin twee stukken bot. Op deze manier wordt het vaak aan boord bewaard.

Afbeelding 30: door mens bewerkte steen achtergelaten op de haven Stellendam.

Afbeelding 31: stukken wrakhout achtergelaten in de haven van Stellendam.

Afbeelding 32: twee stukken bot bewaard in een bakje met water tegen uitdroging.

5.5 Verzamelaars onder vissers

In Nederland bestaan er vissers die de vondsten tussen hun eigen visnetten zo leuk en interessant vonden, dat ze een eigen verzameling begonnen aan te leggen. Inmiddels bestaan er verschillende privé collecties opgebouwd uit objecten opgevist uit de Noordzee.

5.5.1 Kommer Tanis

Afbeelding 33: Kommer Tanis met zijn collectie.

Kommer Tanis (zie afbeelding 33) is een Stellendamse visser die zijn hele leven als visser al prehistorische botten heeft verzameld. Hij is nu zo'n 30 jaar bezig met verzamelen en heeft onderhand dan ook een grote collectie bijeengebracht. Zijn schip is nu van zijn zoon, die hem nog altijd laat weten of er iets interessants is opgevist. Als dit het geval is gaat hij meteen naar de haven om de vondst te bekijken en mee te nemen.

Botten die een lange tijd in zout water hebben gelegen zijn erg teer als ze boven water komen. Als ze niet goed behandeld worden drogen ze na enkele dagen flink uit en vallen ze uit elkaar. Door de jaren heen heeft Kommer geleerd wat de beste manier is om voorwerpen te behandelen. Zo weet hij precies hoe hij zijn botten moet conserveren zodat ze niet kapot gaan en voor een lange tijd behouden blijven.

De meeste stukken uit zijn collectie heeft hij een nummer gegeven, die hij op het stuk zelf aanbrengt. Niet alle objecten hebben een nummer gekregen omdat hij bijvoorbeeld van bepaalde objecten een hoop dezelfde heeft. De genummerde objecten heeft hij opgenomen in een database (Excel). Hierin registreert hij de meeste collectiestukken.

In de database zijn op het moment 4.053 collectiestukken opgenomen. Hiervan is 90% opgevist uit de Noordzee. Omdat niet alle stukken in de database staan ligt het werkelijke aantal collectiestukken ongeveer rond de 6.000. In de database worden alleen de botten opgenomen, niet het aardewerk en de andere vondsten. In totaal zouden ongeveer 5.400 objecten afkomstig zijn uit de Noordzee. Als Kommer dit in 30 jaar tijd heeft opgevist heeft hij elke week ongeveer vier stukken aan zijn collectie toegevoegd. Het grootste deel van zijn collectie heeft

Afbeelding 34: het zout wordt uit de botten gehaald door ze te laten weken in zoet water.

Afbeelding 35: conserveren van botmateriaal zodat ze een lange tijd meegaan.

Kommer of zijn zoon zelf opgevist, maar hij koopt ook objecten van andere vissers of verzamelaars (zie afbeelding 36 en 37). Kommer verhandelt objecten over de gehele wereld via eBay. De Noordzee is een van de rijkste gebieden voor het vinden van fossiele botten, daarom is er in de hele wereld vraag naar. Ook handelt hij met andere Nederlandse verzamelaars. Van elkaar weten ze waar ze in geïnteresseerd zijn en als ze iets vinden weten ze precies wie het zou willen kopen. Vanuit zijn eigen huis verkoopt hij ook fossielen, iedereen zou langs kunnen komen om een fossiel te kopen.

Afbeelding 36: collectie Kommer Tanis.

Afbeelding 37: collectie Kommer Tanis.

Sinds er met de pulskor gevist wordt merkt Kommer goed dat er een stuk minder objecten worden opgevist. De climax van het opvissen van objecten was een aantal jaar geleden, nu wordt er nauwelijks iets aan wal gebracht.

Binnen zijn dorp, Havenhoofd, zijn er een hoop gezinnen die opgeviste objecten gewoon in hun raamkozijn hebben staan of in huis. De mooie vondsten worden namelijk vaak door de vissers zelf gehouden. Kommer geeft niet snel vondsten aan een museum, alleen in speciale gevallen. Wel leent hij stukken uit zijn collectie uit als bruikleen.¹²²

5.5.2 Adrie Vonk

Adrie Vonk is lange tijd een Texelse visser geweest. Net als Kommer heeft hij tijdens zijn leven als visser een enorme collectie bij elkaar verzameld en er komen nog steeds stukken bij (afbeelding 38 en 39). Nu vist hij niet meer, hij gaat alleen nog af en toe mee op een expeditie om gericht te vissen op pleistoceen materiaal. De zonen van Adrie varen nu met het schip dat eerst van Adrie was. Als er door hem iets bijzonders wordt opgevist, wordt dit net als bij Kommer meteen aan Adrie doorgegeven.

Afbeelding 38: collectie Adrie Vonk.

Afbeelding 39: collectie Adrie Vonk.

¹²² K. Tanis, voormalig visser en verzamelaar gesproken met A. Wolters op diverse dagen tijdens haar bezoeken aan de haven Stellendam en Havenhoofd.

Adrie is vooral geïnteresseerd in de walvis. Botten vindt hij interessant, ander materiaal zoals kruikjes vindt hij niet zo interessant. Toch heeft hij vele verschillende voorwerpen in zijn collectie opgenomen (afbeelding 40 en 41). Zelf is hij altijd schipper geweest aan boord, waardoor hij afhankelijk was van de bemanning aan dek om spullen voor hem te bewaren. Omdat ze wisten dat Adrie het een en ander verzamelde probeerden ze er wat meer op te letten. Op deze manier heeft hij het grootste deel van zijn collectie verzameld, maar ook van andere vissers op Texel kreeg hij objecten omdat ook zij wisten dat hij dat soort materiaal verzamelde.

Afbeelding 40: bot onderdelen van een poot, collectie Adrie Vonk.

Afbeelding 41: pijpjes in de collectie van Adrie Vonk.

Sommige objecten in zijn collectie heeft hij geruild met andere verzamelaars. Af en toe komen er een aantal verzamelaars bij elkaar om kennis uit te wisselen en objecten te ruilen. Op deze dagen neemt iedereen vaak wel iets mee wat interessant is voor een ander. Iedereen heeft zijn eigen specialisme, zo is het specialisme van Adrie walvissen. Deze dagen worden doorgaans georganiseerd door de Werkgroep Pleistocene Zoogdieren. Dat is een vereniging waarbij paleontologen met elkaar samenwerken en informatie uitwisselen. Vier keer per jaar komen ze bij elkaar om gedachten en nieuwe vondsten te delen.¹²³

Van sommige botten weet Adrie niet wat het is. Als dit het geval is, laat hij het stukje bot door Klaas Post of Dick Mol determineren. Zij zijn degenen die er in Nederland het meeste verstand van hebben. Het conserveren van de botten doet Adrie niet vaak. Dit doet hij alleen bij de oude botten waarbij het echt nodig is omdat ze anders uit elkaar vallen.¹²⁴

5.5.3 Dick Mol

Dick Mol is zelf nooit visser geweest maar heeft met behulp van de bijvangst van de visserij een enorme collectie prehistorische botten bij elkaar verzameld. Momenteel staat hij bekend als de leidende onderzoeker op het gebied van mammoeten.

Zijn interesse ligt op het gebied van de paleontologie. Al 45 jaar lang houdt hij zich intensief bezig met de bijvangst van de visserij in de vorm van overblijfselen van mammoeten en andere zoogdieren uit de IJstijd.

¹²³ Werkgroep Pleistocene Zoogdieren, "Over de WPZ", <http://www.pleistocenemammals.com/new/about/>, geraadpleegd 30 mei 2014.

¹²⁴ A. Vonk, voormalig visser en verzamelaar geïnterviewd door A. Wolters op 20 april 2014 tijdens haar bezoek aan Texel.

Afbeelding 42: Dick Mol en zijn collectie.

Als kleine jongen was hij al geïnteresseerd in fossielen. Toen hij wat centjes had gespaard kocht hij een boek, waarin een mammoetkies afgebeeld stond. Er stond dat mammoetkiezen zeldzaam waren, dat wilde hij weleens gaan onderzoeken. Toen hij in contact kwam met een Stellendamse visser, bleek dat ze helemaal niet zo zeldzaam waren. De visser viste in een week wel dertig tot veertig mammoetkiezen op. Naast de kiezen viste hij ook veel materiaal op met een archeologische waarde, waar hij ook enkele stukken van in zijn collectie heeft opgenomen, ondanks dat hij daar niet direct interesse in heeft.

Dick Mol zorgde ervoor dat vissers botten voor hem achterhielden. Hij nodigde ze regelmatig uit om te laten zien wat hij met de botten deed. Aan zijn collectiestukken hangt hij een kaartje met daarop de visser die het opgevist heeft. Dit laat hij dan zien aan de betreffende visser en vertelt over het object. De visser voelt zich hierdoor gewaardeerd en blijft voor Dick materiaal meenemen. Zo doen ze beiden wat voor elkaar.

Vanwege zijn goede banden met de vissers hielden ze goed voor hem bij waar de botten werden opgevist. Op deze manier heeft Dick een inventarisatie kunnen doen van waar verschillende zoogdieren uit de IJstijd leefden. Uiteindelijk had hij een collectie opgebouwd bestaande uit ruim 30.000 voorwerpen. Van alle collectie stukken heeft hij alle informatie bijgehouden. Een aantal ervan laat hij dateren door middel van radiocarbon. Regelmatig publiceert Dick over zijn collectie.

Naast relaties met vissers heeft Dick ook banden met gouddelvers in Yukon, rendierjagers op de Siberische toendra en schaapherders in Griekenland. Deze mensen komen door hun werkzaamheden als eerste botten tegen. Dick zorgde ervoor dat als ze wat vonden ze naar hem kwamen om het te laten zien, en als het interessant genoeg was ging hij mee naar de vindplaats om verdere opgravingen te doen.¹²⁵

Voor de collectie van Dick Mol zijn de contacten met de groepen die direct in contact kunnen komen met hetgeen wat hij verzamelt erg belangrijk. Zonder hen had zijn collectie niet zo groot kunnen zijn.

¹²⁵ D. Mol, amateur-paleontoloog geïnterviewd door A. Wolters op 15 mei 2014 tijdens haar bezoek aan Hoofddorp.

5.6 Conclusie

Van oudsher bestaan er in Nederland al vissersdorpen. De meesten hiervan zijn of waren gesloten en gelovige gemeenschappen met weinig invloed van buitenaf. Het vissersleven was en is hard, wat zijn sporen achterliet in het doen en laten van de bewoners. Tegenwoordig zijn vissers nog steeds relatief moeilijk benaderbaar. Vissers leven doordeweeks in hun eigen wereld aan boord, met alleen de rest van de bemanning als gezelschap. Het is 24 uur per dag, vijf dagen per week hard werken aan boord.

Stellendamse vissers weten niet veel af van cultureel erfgoed. Daarentegen weten ze doorgaans wel wat archeologie is aangezien verzamelaars de haven weleens bezoeken en uitleggen wat ze doen. Het niet veel afweten van cultureel erfgoed kan gezien worden als een reden waarom er weinig vondsten door vissers worden gemeld.

Nu het grootste deel van de vloot overgegaan is op de pulskor wordt gezegd dat er niks meer wordt opgevist in de vorm van erfgoed. Toch is het tegendeel waar, gedurende de zes weken bleek dat minstens elke week wel door een kotter materiaal is opgevist. Wel is het zo dat de hoogtijdagen voor de bijvangst in de vorm van erfgoed jaren geleden is geweest.

De vissers beseffen doorgaans wel dat opgevist materiaal kwetsbaar is. Daarom leggen ze de vondsten vaak in bakken met water, maar niet altijd. Als het meegenomen wordt aan land dan is dit vooral omdat er een verzamelaar interesse in heeft. Heeft hij er geen interesse in dan neemt een visser (als het een mooi object is) het zelf mee of wordt het weggegooid.

Onder vissers bestaan er echte verzamelaars die hun hele leven als visser al verzameld hebben. Ze ontdekten de waarde van objecten en vonden dit leuk en interessant genoeg om hier hun hobby van te maken. Er zijn ook verzamelaars die niet zelf visser zijn geweest maar door contacten met vissers gehele collecties hebben aangelegd.

6. Manieren om bewustwording te vergroten

De visserij kan onderwatererfgoed behoorlijke schade toedienen. Om de beschadiging aan het erfgoed te beperken is het goed om te beginnen met het bewustzijn onder vissers te vergroten. Zoals blijkt uit het voorgaande hoofdstuk weten de meeste vissers niet wat onderwatererfgoed of cultureel erfgoed is. Daarom is het goed om hier aandacht aan te besteden. Wanneer ze weten waarom onderwatererfgoed belangrijk is en wat het vissen voor impact heeft op het erfgoed zijn ze hopelijk bereid om er iets aan te doen. Met samenwerking kan er samen worden nagedacht over oplossingen, wat kunnen vissers eraan doen en wat kunnen de betreffende instanties voor ze terug doen.

Om te bepalen hoe het bewustzijn onder vissers vergroot kan worden, is het raadzaam om eerder ondernomen activiteiten te bestuderen. Deze activiteiten kunnen dienen als voorbeeld of ter inspiratie. Twee instanties die hier het meest mee te maken hebben of het meest hebben ondernomen zijn de Nationale UNESCO Commissie Nederland en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

6.1 Nationale UNESCO Commissie Nederland

In het najaar van 2013 is er een publiciteitscampagne gestart in Nederland, door de Nationale UNESCO Commissie. Deze campagne licht het belang van onderwatererfgoed en de bescherming ervan toe. Het is een voorloper op het ratificeren van de UNESCO Conventie ter bescherming van het cultureel erfgoed onder water.¹²⁶

De Nationale UNESCO Commissie Nederland is een belangrijke organisatie wat betreft activiteiten om het bewustzijn te vergroten. De commissie heeft tot taak het adviseren van de overheid over conventies, zoals de Conventie ter bescherming van cultureel erfgoed onder water. UNESCO heeft meerdere malen de conventie aangekaart bij de Nederlandse overheid en verwacht dat hij binnenkort getekend zal worden. De Nationale UNESCO Commissie Nederland heeft drie kerntaken:

‘Het koppelen van het Nederlandse professionele veld en de Nederlandse overheid aan de in UNESCO verenigde wereldgemeenschap. Zorgdragen voor opname van Nederlands gedachtegoed in de programma’s van UNESCO;

Bevordering van de bekendheid van UNESCO en UNESCO activiteiten in Nederland;

Advisering van de Nederlandse regering over UNESCO onderwerpen.’¹²⁷

UNESCO heeft voor het jaar 2014-2015 een werkprogramma opgesteld. Hierin staat vermeld dat UNESCO de nodige aandacht zal besteden aan de Conventie ter bescherming van cultureel erfgoed onder water, aan de ratificatie en aan de implementatie van de conventie. UNESCO zal onderzoeken welke stappen de overheid moet nemen voor het ratificeren van de conventie. De commissie moet

¹²⁶ Nationale UNESCO Commissie Nederland, “De zee: het grootste museum ter wereld”, <http://unesco.nl/artikel/de-zee-het-grootste-museum-ter-wereld> (12 juni 2013), geraadpleegd 18 mei 2014.

¹²⁷ Nationale UNESCO Commissie Nederland, “Nationale UNESCO Commissie”, <http://unesco.nl/nationale-unesco-commissie>, geraadpleegd 14 mei 2014.

een rol spelen bij het delen van kennis en het creëren van bewustzijn over onderwatererfgoed.¹²⁸

UNESCO heeft contact met het Maritiem Programma van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, die de voorbereidingen uitvoert voor het ratificeren van de conventie. Het Maritiem Programma heeft zijn eigen rol vanuit de overheid om de ratificatie tot stand te brengen (voor meer over het Maritiem Programma zie hoofdstuk 3.4).

Om onder het algemene publiek het bewustzijn te vergroten heeft de Nationale UNESCO Commissie Nederland een aantal activiteiten georganiseerd. Zo is tijdens de Vakantiebeurs in januari 2014 in de Jaarbeurs Utrecht een film over onderwatererfgoed vertoond die in samenwerking met het Maritiem Programma van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is gemaakt. In de film zijn beelden van onderwatererfgoed in situ te zien en worden verschillende bedreigingen toegelicht. Het belang van onderwatererfgoed wordt door middel van voorbeelden benadrukt. Uit het filmpje blijkt hoe belangrijk de Conventie ter bescherming van cultureel erfgoed onder water is, samenwerking op alle niveaus wordt aangemoedigd.¹²⁹

UNESCO is met de Vakantiebeurs een partnerschap aangegaan, met als doel toeristen bewuster te laten omgaan met erfgoed dat ze tijdens hun reizen tegen kunnen komen. Tijdens de beurs had UNESCO en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed een stand en werden er diverse activiteiten georganiseerd, zoals een lezing of een workshop. Bij de stand kregen bezoekers een gratis kaartspel mee in de trant van *do's en don'ts* met cultureel erfgoed.¹³⁰ De kaarten waren opgedeeld in onderwerpen: Voorwerpen en Musea, UNESCO Werelderfgoed, Immaterieel erfgoed en Duurzaam toerisme. Zo is er ook een kaartje voor onderwatererfgoed, onder Duurzaam erfgoed: *“Wrakken zijn interessant maar laat ze in tact voor toekomstige bezoekers en hun natuurlijke bewoners.”*¹³¹ Zie afbeelding 43 voor een voorbeeld van de kaarten. Tijdens een potje kaarten kunnen mensen lezen wat ze wel en niet kunnen doen met cultureel erfgoed op vakantie.

Afbeelding 43: kaartspel van UNESCO met op de voorgrond het kaartje voor onderwatererfgoed.

In september 2014 zal een documentaire worden gelanceerd, *Live Bait Squadron*, een initiatief van Bescherm een Wrak. Deze documentaire vraagt aandacht voor cultureel erfgoed uit de Eerste

¹²⁸ Nationale UNESCO Commissie Nederland, *Werkprogramma Nationale UNESCO Commissie 2014-2015*. (Den Haag, 2014), http://unesco.nl/sites/default/files/page/werkprogramma_2014-2015.pdf?download=1, geraadpleegd 14 mei 2014.

¹²⁹ Nationale UNESCO Commissie Nederland, “Nieuwe film vergroot bewustwording over onderwater erfgoed”, <http://unesco.nl/artikel/nieuwe-film-vergroot-bewustwording-over-onderwater-erfgoed> (24 januari 2014), geraadpleegd 14 mei 2014.

¹³⁰ Nationale UNESCO Commissie Nederland, “UNESCO: ga duurzaam om met erfgoed op vakantie”, <http://unesco.nl/event/unesco-ga-duurzaam-om-met-erfgoed-op-vakantie> (15 januari 2014), geraadpleegd 14 mei 2014.

¹³¹ Het ‘erfgoed op vakantie’ kaartspel ontwikkeld door de Nationale UNESCO Commissie Nederland.

Wereldoorlog en voor onderwatererfgoed.¹³² Hiernaast werd er tijdens de Noordzeedagen, die op 10 en 11 oktober 2013 plaatsvonden, door UNESCO en Bescherme een Wrak aandacht geschonken aan de bescherming van onderwatererfgoed.¹³³ Tot slot werd in de maand april 2013 door UNESCO in Parijs een website over het belang van onderwatererfgoed gepresenteerd. Het doel van deze website is om het publiek bewuster te maken van het belang van onderwatererfgoed, en van het belang om het te beschermen.¹³⁴

De Nationale UNESCO Commissie Nederland heeft diverse keren getracht het onderwatererfgoed bekend te maken bij het algemene publiek. Er is (nog) geen gerichte bewustwordingscampagne gehouden voor de groepen die dagelijks tijdens hun werkzaamheden in contact kunnen komen met onderwatererfgoed, zoals vissers.

6.2 Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) heeft zoals eerder vermeld in hoofdstuk 3 het Maritiem Programma opgesteld om het Nederlandse onderwatererfgoed te beheren en te beschermen. Door de RCE worden verschillende lezingen en workshops gegeven om het belang van onderwatererfgoed en het beschermen ervan over te brengen op het publiek.

Een van deze workshops was die voor de haven en transport sector. Op 20 november 2013 werd in Brussel de workshop georganiseerd met als thema '*Dredging and port Construction: interactions with features of archaeological or heritage interest*'. Dit werd georganiseerd door de World Association for Waterborne Transport Infrastructure (PIANC). Op deze manier werd er aandacht gevraagd voor onderwatererfgoed en hoe hiermee rekening gehouden kon worden tijdens werkzaamheden op zee. Daarnaast werd er ook gekeken naar de impact die de werkzaamheden zouden kunnen hebben op het onderwatererfgoed.¹³⁵

Naast workshops en lezingen is er ook een Archeologisch Festival georganiseerd, die zeer succesvol bleek te zijn. Dit festival werd in Lelystad gehouden, waar de afdeling scheepsarcheologie van de RCE is ondergebracht. Dit festival vond op 4 en 6 oktober 2013 plaats en werd georganiseerd door het Nieuw Land Erfgoedcentrum, de RCE en de Bataviawerf in Lelystad. Beide dagen waren volgeboekt, in totaal bezochten rond de 1000 mensen het festival. Met dit festival wilden de organisaties

¹³² Nationale UNESCO Commissie Nederland, "Documentaire 'Live Bait Squadron' toont belang erfgoed onderwater", <http://unesco.nl/artikel/documentaire-live-bait-squadron-toont-belang-erfgoed-onderwater> (18 oktober 2013), geraadpleegd 14 mei 2014.

¹³³ Nationale UNESCO Commissie Nederland, "Noordzeedagen in Den Helder: aandacht voor erfgoed onderwater", <http://unesco.nl/event/noordzeedagen-den-helder-aandacht-voor-erfgoed-onderwater> (10 oktober 2013), geraadpleegd 14 mei 2014.

¹³⁴ Nationale UNESCO Commissie Nederland, "UNESCO lanceert multimediale website onderwater erfgoed", <http://unesco.nl/artikel/unesco-lanceert-multimediale-website-onderwater-erfgoed> (30 mei 2011), geraadpleegd 14 mei 2014.

¹³⁵ Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, "Workshop erfgoed onderwater voor haven en transport sector", <http://www.cultureelerfgoed.nl/nieuws/workshop-erfgoed-onderwater-voor-haven-en-transport-sector> (8 januari 2014), geraadpleegd 17 mei 2014.

archeologie onder de aandacht brengen en daarmee ook het onderwatererfgoed.¹³⁶

Ook komt de RCE een enkele keer op de televisie. Zo is er bij de Avro, tijdens een aflevering van *Een Vandaag*, aandacht geschonken aan onderwatererfgoed dat bij toeval wordt gevonden door onder andere vissers, die het vaak niet herkennen als erfgoed. De aanleiding van de aflevering was het toen pas gepubliceerde boekje *Herkennen van archeologische vondsten uit waterbodems*. De aflevering werd op 26 augustus 2013 uitgezonden. Namens de RCE vertelden Marie-Catherine Houkes en Arent Vos over het onderwerp.¹³⁷ Ook Martijn Manders, hoofd van het Maritiem Programma van de RCE, was te zien in een televisieprogramma. Tijdens een aflevering van *De wereld leert door* vertelde hij over scheepswrakken in Nederland en over hun historische verhalen.¹³⁸

Van de Rijkswaterstaat heeft de RCE een opdracht gekregen om een handleiding te schrijven over het herkennen van archeologische vondsten aan boord. De medewerkers van de Rijkswaterstaat werken vaak op zee waar ze in aanraking kunnen komen met onderwatererfgoed. Om hun medewerkers hier bewust van te maken en uit te leggen hoe ze hiermee om moeten gaan is een boekje, genaamd *'Herkennen van archeologische vondsten uit waterbodems en hoe daar mee om te gaan'*, gemaakt. Het is geschreven door Marie Houkes van de RCE en verspreid door de Rijkswaterstaat. Er worden verschillende soorten materialen beschreven die medewerkers van de Rijkswaterstaat tegen kunnen komen. Daarbij staat hoe de vondsten het best bewaard kunnen worden aan boord en wat ze ermee moeten doen. De eerste stap omschreven in het boekje is het melden van de vondst bij de RCE zodat belangrijke informatie niet verloren gaat. Daarna is het belangrijk dat het object niet wordt schoongemaakt en wordt bewaard in een afgesloten bak met water zodat het niet kan uitdrogen. Als het materiaal te groot is, is het fijn als het omwikkeld kan worden met natte doeken om het zo vochtig mogelijk te houden. Tot slot wordt per materiaal toegelicht wat het zou kunnen zijn en worden er voorbeelden genoemd.¹³⁹

Dit boekje was niet bestemd voor vissers, maar zou ook voor de visserij interessant zijn aangezien zij ook regelmatig met onderwatererfgoed te maken kunnen krijgen. Tijdens de gesprekken met de vissers is er ook vaak het boekje laten zien. De reacties hierop waren positief, ze bladerden het meteen door en leken geïnteresseerd. De objecten op de foto's herkenden ze vaak meteen en de tekst was gemakkelijk te lezen en te begrijpen. Het zou een goed idee zijn om het boekje ook onder de visserij te verspreiden.

¹³⁶ Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, "Eerste Archeologie Festival succesvol", <http://www.cultureelerfgoed.nl/nieuws/eerste-archeologie-festival-succesvol/> (8 oktober 2013), geraadpleegd 17 mei 2014.

¹³⁷ Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, "Archeologievondsten niet altijd herkend", <http://www.cultureelerfgoed.nl/nieuws/archeologievondsten-niet-altijd-herkend> (26 augustus 2013), geraadpleegd 17 mei 2014.

¹³⁸ *De Wereld Leert Door* (deel 1), (VARA, 2013), uitgezonden maandag 14 januari 2013. Geraadpleegd op Uitzending gemist op 17 mei 2014.

¹³⁹ M.C. Houkes en S. Caspers, *Herkennen van archeologische vondsten uit waterbodems en hoe daarmee om te gaan*. (Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2013).

6.3 Overige activiteiten

Het bewustmaken van andere groepen stakeholders is ook vaak een onderwerp in onderzoek dat in groter verband wordt uitgevoerd. Zo is de RCE (en haar voorlopers) partner geweest in verschillende Europese projecten die dit onderwerp (deels) als opdracht hadden. Voorbeelden hiervan zijn het MoSS Project, het MACHU project en het SASMAP project. Het MoSS project liep van 2001 tot 2004. Het was een Europees project om vier Noord-Europese scheepswrakken te beschermen, monitoren en visualiseren. Deze scheepswrakken bevonden zich in Zweden, Finland, Duitsland en Nederland. Door middel van het visualiseren van de wrakken hoopte de meewerkende partijen om het algemene publiek te informeren over onderwatererfgoed om ze zo het belang ervan duidelijk te maken en ze ervoor te interesseren. Daarvoor werden alle rapporten zo gemakkelijk mogelijk geschreven zonder bijvoorbeeld te veel gebruik te maken van veel moeilijke vaktermen.¹⁴⁰

6.4 Conclusie

Sinds in 2001 de UNESCO conventie ter bescherming van cultureel erfgoed onder water ontstond, is er internationaal meer aandacht ontstaan voor onderwatererfgoed. Zo zijn er verschillende projecten en activiteiten geweest om het bewustzijn over het belang van onderwatererfgoed onder het algemene publiek te vergroten. Deze activiteiten werden voornamelijk door de UNESCO commissie Nederland en de RCE gerealiseerd. Geen van deze activiteiten was gericht op vissers. Uiteraard vallen vissers ook onder het algemene publiek, dus het zou kunnen dat vissers er iets van hebben meegekregen. Uit gesprekken bleek echter dat vissers over het algemeen weinig tot niets afwisten van onderwatererfgoed (zie ook hoofdstuk 5), dus ze zijn met deze activiteiten in ieder geval niet (genoeg) bereikt. Het Archeologisch Festival trok wel veel bezoekers, waardoor blijkt dat een dergelijke aanpak potentie heeft. Het boekje waarin beschreven wordt hoe om te gaan met archeologische vondsten aan boord zou niet alleen voor medewerkers van de Rijkswaterstaat maar ook voor beroepsvissers interessant kunnen zijn. De reacties van de vissers waren namelijk positief toen ze het boekje overhandigd kregen en naar hun mening werd gevraagd.

¹⁴⁰ MoSS, "Wat is MoSS?", <http://moss.nba.fi/dut/whatismoss.html>, geraadpleegd 17 mei 2014.

7. Conclusie

Aan het begin van dit onderzoek werd de volgende vraag gesteld: welk en hoeveel archeologisch materiaal brengen vissers per week in de haven van Stellendam aan wal gedurende zes weken en hoe kan het bewustzijn over het belang van onderwatererfgoed onder vissers worden vergroot, met het oog op de bescherming van cultureel erfgoed onder water? Om deze vraag te kunnen beantwoorden is er onderzoek gedaan naar het fenomeen onderwatererfgoed zelf, wat zijn eigenlijk de bedreigingen en hoe wordt het op dit moment beschermd? Daarna was het belangrijk om dieper in te gaan op de bedreiging, gevormd door vissers, en te onderzoeken hoe vissers vandaag de dag met toevallig gevonden onderwatererfgoed omgaan. Om te weten te komen wat de beste manier is om het bewustzijn te vergroten was het tot slot ook belangrijk om te weten hoeveel ze afwisten van cultureel erfgoed en wat voor activiteiten er eerder al zijn ondernomen.

In Nederland bestaat het onderwatererfgoed voornamelijk uit scheepswrakken en prehistorische voorwerpen. Deze objecten worden tot het onderwatererfgoed gerekend omdat zij een cultuurhistorische en herinneringswaarde bezitten. Om te bepalen wat er nu precies waardevol is en wat niet, is er een expert nodig. Een gewone leek kan dit door gebrek aan kennis niet bepalen, een visser ook niet.

Onderwatererfgoed wordt bedreigd door de natuur maar ook door de mens. De grootste bedreiging vormt de mens, de beroepsvisserij is daar onderdeel van. De visserij is vooral gericht op het vangen van platvis, die op de bodem van de zee leeft. Om deze vis te kunnen vangen wordt er daarom gebruik gemaakt van sleepnetten en kettingen, ook wel de boomkortetechniek genoemd. Deze manier van vissen zorgt voor veel bodemberoering waardoor de zeebodem als het ware wordt omgeploegd en daarbij alles op zijn weg beschadigd. De boomkor is langzamerhand helemaal verdwenen, maar enkele schepen vissen nog met deze techniek. Nu wordt er vooral met de pulskor gevestigd, een techniek die voor minder bodemberoering zorgt en voor minder bijvangst in de vorm van erfgoed. Daarentegen is het wel zo dat de sleepnetten ook bij deze techniek nog over de zeebodem slepen en daarbij allerlei erfgoed dat op de zeebodem ligt kan beschadigen.

Om onderwatererfgoed te beschermen bestaan er wetten en internationale conventies. Voor Nederland is de belangrijkste daarvan de Monumentenwet, waarin staat dat iedereen die enigszins kan vermoeden dat een vondst een cultuurhistorische waarde heeft dit moet melden aan de overheid. Daarnaast zijn er nog enkele initiatieven getoond vanuit de samenleving. Deze initiatieven zijn geheel in lijn met de Faro conventie - die overigens door Nederland (nog) niet is geratificeerd - waarin participatie met alle lagen van de samenleving in erfgoed centraal staat. Erfgoed is namelijk belangrijk voor iedereen, het vertelt de geschiedenis van de gehele samenleving en niet van één individu, iedereen moet het recht hebben om iets te kunnen inbrengen.

Vissers vinden (een stuk minder dan met de boomkortetechniek) met de nieuwe visteknik pulskor wekelijks rond de 3 à 4 objecten tussen hun visnetten die van cultuurhistorische waarde kunnen zijn. Zelf weten de vissers weinig tot niets af van cultureel erfgoed, alleen met archeologie zijn ze enigszins bekend door verzamelaars die regelmatig bij hen in de haven op bezoek komen. Objecten die er op het eerste gezicht interessant uitzien worden meegenomen aan wal waar een verzamelaar ze op kan komen halen. Als er niemand voor komt neemt een ander het zelf mee of wordt het

weggegooid. De echt mooie objecten die geheel compleet in de visnetten terecht zijn gekomen, belanden vaak bij een van de vissers. De andere objecten, die er op het zicht niet bijzonder uitzien, worden doorgaans meteen overboord gegooid. Met wrakhout is dit anders, dit zijn vaak grote stukken hout waar de een anders mee omgaat dan de ander. Op grotere schepen kan dit soort hout makkelijker aan boord worden gehouden. Eenmaal aangekomen in de haven worden de stukken hout op de kade achtergelaten. Op kleinere schepen is het aan boord houden van stukken hout gevaarlijk omdat het over het dek kan gaan zwerven. Daarom wordt het meteen weggegooid. Weer anderen bewaren de wrakstukken om het aan het einde van de tocht pas terug te gooien, zodat ze het hout niet weer tussen hun netten krijgen.

Voor een archeoloog is het vooral van belang om de context van een vondst te weten. Het is daarom belangrijk dat onderdelen en voorraden van scheepswrakken op hun originele plaats blijven liggen, zodat de archeoloog zoveel mogelijk informatie kan achterhalen. De sleepnetten van de visserij verplaatsen regelmatig objecten op de zeebodem waardoor de originele context verloren gaat.

Vissers hebben aan boord navigatiesystemen waarop zeekaarten kunnen worden gedownload zodat ze precies weten waar een boei is, waar de kusten zijn en waar gevaarlijke wrakken zich op de bodem van de zee bevinden. Als ze zelf een wrak ontdekken kunnen ze dit aan het systeem toevoegen. Dit doen ze alleen als een wrak groot en zwaar is en dus gevaarlijk voor schepen. Het is een optie om aan de vissers te vragen om alle wrakken die ze tegenkomen te registreren, zodat zowel de vissers als de overheid een compleet overzicht heeft van wrakken. Eventueel zou er dan een onderzoek opgestart kunnen worden voor een wrak.

Al vanaf oudsher zijn vissersgemeenschappen gelovig en gesloten. Vandaag de dag is dit in mindere mate het geval maar het blijft geen gemakkelijke doelgroep om te benaderen. Het grootste gedeelte van de week leven ze op zee, redelijk geïsoleerd van de rest van de wereld met alleen de bemanning als gezelschap. Ze zijn erg op elkaar aangewezen en moeten hard werken, 24 uur per dag en vijf dagen in de week.

Uit het onderzoek blijkt dat een optie om het bewustzijn over het belang van onderwatererfgoed te vergroten onder vissers is om het handboekje *'Herkennen van archeologische vondsten uit waterbodems en hoe daar mee om te gaan'* te verspreiden onder de visserij. Tijdens het eten zitten de vissers doorgaans allemaal bij elkaar en kunnen ze rustig eens door het boekje bladeren. Het is belangrijk om geduld te hebben met vissers, ze nemen niet snel iemand in vertrouwen. Zo vinden ze het idee van het melden van vondsten in eerste instantie niet erg prettig, omdat ze objecten die ze zelf hebben niet zomaar willen inleveren of afstaan. Daarom is het belangrijk om uit te leggen wat er gebeurt als ze een vondst melden en dat ze zich daar geen zorgen om hoeven te maken. Het kan wel zo zijn dat er een deskundige graag onderzoek naar het object zou willen doen, dit soort zaken zouden er dan nog in het boekje moeten worden opgenomen of in een brochure bij het boekje. Dit is een manier om het bewustzijn te vergroten, maar het is de vraag of ze daadwerkelijk de moeite nemen om het te lezen en of ze dan beseffen hoe belangrijk het is.

De beste manier om het bewustzijn onder vissers te vergroten is om met ze samen te werken. De samenwerkingen van Dick Mol met verschillende stakeholders, niet alleen met vissers, is een goed voorbeeld van een geslaagde samenwerking. Dick Mol nam de tijd en moeite om de vissers te leren

kennen, wat erg gewaardeerd werd. Hij begon met één visser, die hij verhalen vertelde en liet zien wat de objecten tussen zijn netten allemaal voor verhalen konden vertellen. Door het verhaal achter het object aan de visser te laten zien, werd hij geïnteresseerd en enthousiast en nam hij regelmatig objecten mee voor Dick Mol. Uiteindelijk kwamen ook andere vissers erachter dat Dick Mol geïnteresseerd was in objecten en kwam er steeds meer materiaal binnen.

Het is niet realistisch om met vissers op persoonlijk niveau een samenwerking aan te gaan. Wel is het belangrijk om de verhalen achter de opgeviste objecten over te brengen, om het object een context te geven waaraan de vissers zich kunnen relateren. Dit maakt ze het meest enthousiast en dan zullen ze zorgvuldiger omgaan met het opgeviste erfgoed. Dit blijkt wel uit al het bot materiaal dat ze hebben opgevist. Ze weten dat bot snel uitdroogt in de open lucht waardoor ze er bijna altijd wel voor zorgen dat er wat water in het bakje aanwezig is én ze nemen het mee aan wal, hoe het er ook uitziet.

Dan blijft het probleem hoe dat verhaal aan vissers verteld kan worden. Dit kan gedaan worden door middel van tentoonstellingen, workshops, lezingen of bijeenkomsten waarbij de vissers expliciet worden uitgenodigd. Een tentoonstelling waarin de vissers en hun opgeviste vondsten centraal staan zal zeker worden gewaardeerd. Als ze eenmaal doorhebben wat de objecten tussen hun netten voor betekenis kunnen hebben, komen ze op den duur wellicht zelf ook met oplossingen om het onderwatererfgoed zo min mogelijk te beschadigen. De sleutel tot het bereiken van vissersgemeenschappen en daarmee een stapje verder te komen in het beschermen van onderwatererfgoed, is het vertellen van verhalen gerelateerd aan hun eigen vondsten.

Discussie

Dit onderzoek is op kleinschalig niveau uitgevoerd, wat betekent dat het wellicht niet representatief is voor de gehele visserij sector. Er zou een groter onderzoek moeten worden opgezet wil het representatief zijn voor heel Nederland. Wel kan dit onderzoek een goed beeld geven van de visserijsector en het doen en laten van vissers in combinatie met cultureel erfgoed. Dit was namelijk over het algemeen nog onbekend.

Daarnaast zijn er met relatief weinig vissers gesprekken gevoerd en vragenlijsten ingevuld. Dit kan de betrouwbaarheid van het onderzoek in geding brengen. Tijdens het onderzoek was het helaas niet mogelijk om met meer vissers te praten. Het is een lastige doelgroep waarbij bleek dat niet iedereen bereid was een lijst in te vullen. Daarnaast kwamen de schepen niet altijd op dezelfde tijdstippen in de haven aan waardoor vissers mis werden gelopen. Ook kwam het weleens voor dat schepen in andere havens aanlegden omdat ze de haven van Stellendam niet binnen konden varen vanwege het getijde. In een vervolgonderzoek zou hier beter rekening mee gehouden kunnen worden, wellicht is een ander tijdstip van het benaderen van de vissers een betere optie.

Ook de aantallen van de binnengehaalde objecten kunnen in werkelijkheid hoger liggen vanwege bovengenoemde redenen. Het is moeilijk om erachter te komen hoeveel er overboord wordt gegooid omdat de vissers zelf niet kunnen zien welke objecten eventueel een historische waarde kunnen hebben. Voor waarheidsgetrouwe cijfers zou een deskundige een paar weken mee moeten gaan aan boord.

Verder onderzoek

Het zou goed zijn om een klein onderzoek te doen naar de uitkomst van het onderzoek, of het daadwerkelijk het bewustzijn over onderwatererfgoed onder vissers kan vergroten. Wellicht kan er een klein project worden opgezet waarbij de vissers te weten komen wat het verhaal achter hun vondsten is. Vooraf en achteraf moet er dan een kleine test of interview afgenomen worden om erachter te komen of ze zich bewuster zijn geworden van het belang van onderwatererfgoed, of juist niet.

Niet alleen de verzamelaars onder vissers hebben objecten meegenomen. Ook andere vissers hebben in hun leven als visser een aantal bijzondere objecten mee naar huis genomen. Uit het onderzoek bleek dat ze wel 132 objecten hebben meegenomen. Daaruit blijkt wel dat ook 'normale' vissers objecten van cultuurhistorische waarde thuis hebben staan. Het zou interessant zijn om hier onderzoek naar te doen, om een inventarisatie te maken van hoeveel objecten vissers in hun leven mee naar huis hebben genomen.

Naast bewustzijn creëren over onderwatererfgoed zijn er meer oplossingen die ervoor kunnen zorgen dat het erfgoed beter beschermd kan worden. Zo kan er een nieuwe vistechiek ontwikkeld worden die voor minder schade aan het erfgoed zorgt. Met de pulskor techniek is al een hoop bereikt, maar omdat het achterste gedeelte van het zware sleepnet alsnog over de bodem sleept is de kans groot dat erfgoed dat geraakt wordt alsnog kapot gaat. Wellicht zou er een techniek ontwikkeld kunnen worden waardoor ook de sleepnetten boven de bodem zweven en de impact zo minimaal mogelijk is. Hier zou dan extra onderzoek naar moeten worden verricht.

Wellicht kan het huidige navigatiesysteem van de vissers zo worden aangepast dat ze direct kunnen zien wat er zich op de zeebodem bevindt, in plaats van een bestaande zeekaart. Scheepswrakken kunnen elk moment vrij komen te liggen waardoor ze kwetsbaar zijn voor sleepnetten. Er zou meer onderzoek naar moeten worden verricht om te achterhalen of dit daadwerkelijk de impact op het onderwatererfgoed zou kunnen verminderen en of het überhaupt mogelijk is.

Er gaat een hoop historische informatie verloren omdat stukken wrakhout doorgaans een eind van hun oorspronkelijke vindplek terug worden gegooid in het water. Hierdoor mist de oorspronkelijke context die voor archeologen zo belangrijk is. Het is misschien interessant om te kijken naar opties om ervoor te zorgen dat vissers deze locaties op een makkelijke manier kunnen noteren en doorgeven, zodat in ieder geval de plek bekend is. Instanties als de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed kan dan zelf beslissen of ze het nader gaan onderzoeken of niet.

Tijdens het onderzoek kwam kort aan bod dat de geloofsovertuiging van een persoon, in dit geval een visser, effect zou kunnen hebben op de visie die iemand heeft op cultureel erfgoed. In de Noordzee worden er bijvoorbeeld veel prehistorische objecten opgevist die als bewijs kunnen dienen voor de evolutietheorie. Wellicht dat iemand die gelovig is en niet gelooft in de evolutietheorie bepaalde objecten liever niet meeneemt. Het zou interessant zijn om hier onderzoek naar te doen.

8. Bronnenlijst

Boeken

Boon, A. R., *Quick-scan studie naar de effecten van bodemberoerende visserij op de bodemfauna in de Voordelta*. Wageningen: Expertisecentrum LNV, 2002.

Dromgoole, S. e.a., *The protection of the underwater cultural heritage, national perspectives in light of the UNESCO convention 2001*. Leiden, Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2006.

European Commission, *Facts and figures on the Common Fisheries Policy*. België: European Union, 2014.

Houkes, M. C. en Caspers, S., *Herkennen van archeologische vondsten uit waterbodems en hoe daarmee om te gaan*. Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2013.

Korteweg, J., *Maritieme Geschiedenis. De Canon van ons maritiem verleden in 50 vensters*. Zutphen: Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, 2009.

Mensch, P. van, *Syllabus. Het object als informatiedrager. Theoretische museologie*. Amsterdam: Reinwardt Academie, 2007-2008.

Søreide, F., *Ships from the depths. Deepwater archaeology*. United States of America: Texas A&M University Press, 2011.

Vos, A. D., *Onderwaterarcheologie op de Rede van Texel*. Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2012.

PDF's

Council of Europe, *Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society*. Faro, 2005. <http://conventions.coe.int/Treaty/EN/Treaties/Word/199.doc>

Gilsing, J., *(On)zichtbaar, onderwatererfgoed in Nederland*. Rotterdam, 2007.
<http://thesis.eur.nl/pub/4790/289023%20masterthesis.pdf>

Last, N. van der, *The impacts of ghost fishing in the Dutch North Sea*. Culemborg, 2011.
<http://beschermeenwraak.nl/wp-content/uploads/2011-Niels-van-der-Last-The-impacts-of-ghost-fishing-in-the-Dutch-North-Sea.pdf>

MACHU Project, *MACHU Report Nr.1*. Amersfoort 2008.
http://www.machuproject.eu/documenten/MACHU_report_1.pdf

Manders, M., *In Situ Preservation: 'the preferred option'*. 2009.
https://www.academia.edu/2125498/In_Situ_Preservation_the_preferred_option

Manders, M. e.a., *Training Manual for the UNESCO Foundation Course on the Protection and Management of Underwater Cultural Heritage in Asia and the Pacific*. Bangkok, 2012.
<http://unesdoc.unesco.org/images/0021/002172/217234e.pdf>

Nationale UNESCO Commissie Nederland, *Werkprogramma Nationale UNESCO Commissie 2014-2015*. Den Haag, 2014. http://unesco.nl/sites/default/files/page/werkprogramma_2014-2015.pdf?download=1

Nouwen, R., *The archaeological object in the museum. Some reflections about meaning and significance*. 2001.
http://www.robertnouwen.be/Tabularium/Nouwen_Archaeological%20Object.pdf

Rijksdienst voor archeologie, cultuurlandschap en monumenten, *Brochure Wet- en regelgeving*. Amersfoort 2007. <http://www.cultureelerfgoed.nl/sites/default/files/publications/04-gids-wetten-en-regelingen-2007.pdf>

Russell, R. en Winkworth, K., *Significance 2.0*. Australië, 2009.
<http://arts.gov.au/sites/default/files/resources-publications/significance-2.0/pdfs/significance-2.0.pdf>

UNESCO, *Convention on the protection of the underwater cultural heritage*. Paris, 2001.
<http://unesdoc.unesco.org/images/0012/001260/126065e.pdf>

UNESCO, *Manual for Activities directed at Underwater Cultural Heritage*. Parijs, 2013.
<http://www.unesco.org/culture/en/underwater/pdf/UCH-Manual.pdf>

Verhaeghe, D. en Polet, H., *Eindrapport "Studie en demonstratie van geselecteerde passieve visserijmethodes in de Noordzee en de Keltische zee"*. België, 2012.
http://pure.ilvo.vlaanderen.be/portal/files/1000217/Eindrapport_Studie_en_demonstratie_van_geselecteerde_passieve_visserijmethodes_in_de_Noordzee_en_de_Keltische_zee.pdf

Zee, A. van der en Busser, R., *Batavia rondleiding*. Lelystad, 2006.
<http://advanderzee.files.wordpress.com/2012/05/batavia-rondleiding.pdf>

Websites

Bataviawerf, "Geschiedenis van de Batavia". <http://www.bataviawerf.nl/geschiedenis-van-de-batavia.html>.

Bescherm een wrak, "Welkom bij bescherm een wrak". <http://beschermeenwrak.nl/>.

British Sea Fishing, "Pulse Trawling". <http://britishseafishing.co.uk/pulse-trawling/>.

Council of Europe, "Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society, summary". <http://conventions.coe.int/Treaty/EN/Summaries/Html/199.htm>.

Duik de Noordzee schoon, "Geschiedenis". <http://www.duikdenoordzeeschoon.nl/over-ons/geschiedenis/>.

Duik de Noordzee schoon, "Wat is Duik de Noordzee Schoon?".
<http://www.duikdenoordzeeschoon.nl/over-ons/wat-is-duik-de-noordzee-schoon/>.

Duik de Noordzee schoon, "100 wrakken schoon".
<http://www.duikdenoordzeeschoon.nl/resultaten/100wrakkenschoon/>.

Ecomare, "Borden-visserij". <http://www.ecomare.nl/ecomare-encyclopedie/mens-en-milieu/visserij/visserijtechnieken/borden-visserij/>.

Ecomare, "Spanvisserij". <http://www.ecomare.nl/ecomare-encyclopedie/mens-en-milieu/visserij/visserijtechnieken/spanvisserij/>.

Ecomare, "Jiggen". <http://www.ecomare.nl/ecomare-encyclopedie/mens-en-milieu/visserij/visserijtechnieken/jiggen/>.

Ecomare, "Sumwing". <http://www.ecomare.nl/ecomare-encyclopedie/mens-en-milieu/visserij/visserijtechnieken/sumwing/>.

Erfgoedhuis Zuid Holland, "Geschiedenis van Ouddorp, Goedereede en Stellendam". <http://www.geschiedenisvanzuidholland.nl/locatie/geschiedenis-van-ouddorp-goedereede-en-stellendam>.

Greenpeace, "Stop met visserij op school tijdens feestweek!". <http://www.greenpeace.nl/press/releases/pulskor/>.

Gemeente Urk, "Historie". http://www.urb.nl/sport-cultuur-en-recreatie/historie_41741/.

Huissteden, K. van, "De Laatste IJstijd". <http://www.falw.vu/~huik/ijstijd.html>.

Kalmar Läns Museum, "Kronan", <http://www.kalmarlansmuseum.se/kronan/>.

Koninklijke Marine, "Dienst der Hydrografie". <http://www.defensie.nl/organisatie/marine/inhoud/eenheden/dienst-der-hydrografie>.

Kolfschoten, T. van en Kuitens, M., "Impact of trawling and fishing on underwater cultural heritage sites – the Dutch experience". <http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/underwater-cultural-heritage/impacting-factors/trawling-and-fishing/>.

Kop van Goeree, "Visserij". <http://www.kopvangoeree.nl/kust-en-water/visserij>.

Maarleveld, T., "The compatibility of heritage protection and fishing practice". <http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/underwater-cultural-heritage/impacting-factors/trawling-and-fishing/>.

MoSS, "Wat is MoSS?". <http://moss.nba.fi/dut/whatismoss.html>.

Nationaal Archief, "Gemeenschappelijk Cultureel Erfgoed". <http://www.nationaalarchief.nl/internationaal/gemeenschappelijk-cultureel-erfgoed>.

Nationale UNESCO Commissie Nederland, "'De zee: het grootste museum ter wereld'". <http://unesco.nl/artikel/de-zee-het-grootste-museum-ter-wereld>.

Nationale UNESCO Commissie Nederland, "Documentaire 'Live Bait Squadron' toont belang erfgoed onderwater". <http://unesco.nl/artikel/documentaire-live-bait-squadron-toont-belang-erfgoed-onderwater>.

Nationale UNESCO Commissie Nederland, "Nationale UNESCO Commissie". <http://unesco.nl/nationale-unesco-commissie>.

Nationale UNESCO Commissie Nederland, “Noordzeedagen in Den Helder: aandacht voor erfgoed onderwater”. <http://unesco.nl/event/noordzeedagen-den-helder-aandacht-voor-erfgoed-onderwater>.

Nationale UNESCO Commissie Nederland, “Nieuwe film vergroot bewustwording over onderwater erfgoed”. <http://unesco.nl/artikel/nieuwe-film-vergroot-bewustwording-over-onderwater-erfgoed>.

Nationale UNESCO Commissie Nederland, “Noordzeedagen in Den Helder: aandacht voor erfgoed onderwater”. <http://unesco.nl/event/noordzeedagen-den-helder-aandacht-voor-erfgoed-onderwater>.

Nationale UNESCO Commissie Nederland, “UNESCO: ga duurzaam om met erfgoed op vakantie”. <http://unesco.nl/event/unesco-ga-duurzaam-om-met-erfgoed-op-vakantie>.

Nationale UNESCO Commissie Nederland, “UNESCO lanceert multimediale website onderwater erfgoed”. <http://unesco.nl/artikel/unesco-lanceert-multimediale-website-onderwater-erfgoed>.

Regalskeppet Kronan, “Kronanutställningen”. <http://www.regalskeppetkronan.se/kronanutstallningen/>.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, “Archeologievondsten niet altijd herkend”. <http://www.cultureelerfgoed.nl/nieuws/archeologievondsten-niet-altijd-herkend>.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, “De rol van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed”. <http://www.cultureelerfgoed.nl/dossiers/maritiem-erfgoed/de-rol-van-de-rijksdienst-voor-het-cultureel-erfgoed>.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, “Eerste Archeologie Festival succesvol”. <http://www.cultureelerfgoed.nl/nieuws/eerste-archeologie-festival-succesvol/>.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, “Erfgoedwet vanaf 2016”. <http://www.cultureelerfgoed.nl/dossiers/wetten/erfgoedwet-vanaf-2016>.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, “Erfgoedwet”. <http://archeologieinnederland.nl/erfgoedwet>.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, “Maritiem erfgoed” (versie 16 april 2014). <http://www.cultureelerfgoed.nl/dossiers/maritiem-erfgoed>.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, “Maritiem erfgoed is al het erfgoed dat een relatie heeft met water”. <http://www.cultureelerfgoed.nl/dossiers/maritiem-erfgoed>.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, “Monumentenwet”. <http://archeologieinnederland.nl/monumentenwet>.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, “Workshop erfgoed onderwater voor haven en transport sector”. <http://www.cultureelerfgoed.nl/nieuws/workshop-erfgoed-onderwater-voor-haven-en-transport-sector>.

Rijksmuseum van Oudheden, “Nehalennia-altaar”. <http://www.rmo.nl/collectie/afdelingen/nederland-romeinse-tijd/de-mooiste-objecten/nehalennia>.

Rijksoverheid, "Europees visserijbeleid".
<http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/visserij/europees-visserijbeleid>.

Rijksoverheid, "Wat is cultureel erfgoed?". <http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/monumenten-en-erfgoed-archeologie/vraag-en-antwoord/wat-is-cultureel-erfgoed.html>.

Shukman, D., "Agreement reached on deep sea mining". <http://www.bbc.com/news/science-environment-27158883>.

The Guardian, "Deep sea mining – the gold rush on the ocean floor".
<http://www.theguardian.com/environment/ng-interactive/2014/apr/08/deep-sea-mining-the-gold-rush-on-the-ocean-floor>.

Titanic and co, "The Making of James Cameron's "Titanic"". <http://www.titanicandco.com/filmtitanic.html>, geraadpleegd.

UNESCO, "Nieuwe film vergroot bewustwording over onderwater erfgoed" (versie 24 januari 2014).
<http://unesco.nl/artikel/nieuwe-film-vergroot-bewustwording-over-onderwater-erfgoed>.

UNESCO, "International Scientific Colloquium on the factors impacting underwater cultural heritage in Brussels". <http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/underwater-cultural-heritage/international-scientific-colloquium-on-the-factors-impacting-underwater-cultural-heritage-in-brussels/>.

UNESCO, "The Alexandria Underwater Museum Project".
<http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/underwater-cultural-heritage/about-the-heritage/underwater-museums/alexandria-museum-project/>.

UNESCO, "What is meant by "cultural heritage"?".
<http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/illicit-trafficking-of-cultural-property/unesco-database-of-national-cultural-heritage-laws/frequently-asked-questions/definition-of-the-cultural-heritage/>.

UNESCO, "Working methods and techniques".
<http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/underwater-cultural-heritage/unesco-manual-for-activities-directed-at-underwater-cultural-heritage/unesco-manual/objectives-techniques/working-methods-and-techniques/>.

Ungoed-Thomas, J., "Zapped: Britain's fishing graveyard".
<http://www.thesundaytimes.co.uk/sto/public/searescue/article1067315.ece>.

United Fish Auctions, "Boomkorvisserij". <http://www.unitedfishauctions.com/nl/manier-van-vissen/61-boomkorvisserij.html>.

Vissersbond, "Beroepsvisserij". <http://www.vissersbond.nl/index.php?mod=page&id=4>.

VCU The Maritime Specialist, "Pulskorvisserij". <http://www.vcu.nl/pulskor>.

Waterlands Archief, "Edam-Volendam". <http://waterlandsarchief.nl/doen-en-leren/geschiedenis-van-waterland/edam-volendam>.

Werkgroep Pleistocene Zoogdieren, "Over de WPZ".
<http://www.pleistocenemammals.com/new/about/>.

Zeijden, A. van der, "De ondergang van de Spaanse Armada". <http://www.historischnieuwsblad.nl/nl/artikel/26001/de-ondergang-van-de-spaanse-armada.html>.

(Online)artikelen

Ali, H., "Ook al op koperjacht in de Noordzee". <http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2664/Nieuws/article/detail/2965666/2011/10/13/Ook-al-op-koperjacht-in-de-Noordzee.dhtml>.

De Stentor, "Wrak onderzeeër Tweede Wereldoorlog ontdekt bij kust Java" (versie 20 november 2013). <http://destentor.nl/algemeen/buitenland/wrak-onderzee%C3%ABr-tweede-wereldoorlog-ontdekt-bij-kust-java-1.4106511>.

De Telegraaf, "Onwetendheid over galvanische corrosie". http://www.telegraaf.nl/vaarkrant/21051694/_Onwetendheid_over_galvanische_corrosie_.html.

Kuruville, C., "Siberian fisherman accidentally nets 4,000-year-old pagan god". <http://www.nydailynews.com/news/world/siberian-fisherman-accidentally-nets-4-000-year-old-pagan-god-article-1.1808627>.

NRC, "Indonesische schatzoekers plunderen eeuwenoude scheepswrakken" (versie 3 april 2012). <http://www.nrc.nl/inbeeld/2012/04/03/indonesische-schatzoekers-plunderen-eeuwenoude-scheepswrakken/>.

The Huffington Post, "Heracleion Photos: Lost Egyptian City Revealed After 1,200 Years Under Sea" (versie 1 mei 2013). http://www.huffingtonpost.com/2013/04/29/heracleion-photos-lost-egyptian-city_n_3178208.html#slide=2390625.

Artikelen in tijdschrift

Mol, D. en Post, K., "Gericht korren op de Noordzee voor de zoogdierpaleontologie: een historisch overzicht van de uitgevoerde expedities", *Cranium* (2010), 14-28.

Vos, A., "Noordzee Steile Hoek (maritieme archeologie)", *Archeologische Kroniek Zuid-Holland* (2003), 95-98.

Vos, A., "Waardstellende verkenningen onder water", *Archeo brief* 4 (2005), 8-11.

Weide, H. van der, "Wrakkeneldorado in de Noordzee? Ontzenuwing van een mythe", *Duiken* (september 2008), 27-29.

Mondeling/interviews

Klijn, J., visser op de OD-50 geïnterviewd door A. Wolters op 25 april 2014 tijdens haar bezoek aan de haven Stellendam.

Mol, D., amateur-paleontoloog geïnterviewd door A. Wolters op 15 mei 2014 tijdens haar bezoek aan Hoofddorp.

Tanis, K. voormalig visser en verzamelaar gesproken met A. Wolters op diverse dagen tijdens haar bezoeken aan de haven Stellendam en Havenhoofd.

Vonk, A. voormalig visser en verzamelaar geïnterviewd door A. Wolters op 20 april 2014 tijdens haar bezoek aan Texel.

Video's

Bescherm een Wrak, '8 Hoe gaat het sportvissen op wrakken in zijn werk', YouTube video, 1:45, (29 mei 2013), <http://www.youtube.com/watch?v=QQwG9w106iQ>.

De Urker vissers (deel 1), NCRV, 2013. Uitzonden maandag 18 maart 2013.

De Wereld Leert Door (deel 1), VARA, 2013, uitgezonden maandag 14 januari 2013.

Duik De Noordzee Schoon, 'Bescherm een Wrak aflevering 15: Welke impact heeft het vissen met netten op de wrakken', YouTube video, 1:57, (8 september 2013), <http://www.youtube.com/watch?v=Wi1vOMBkjKg>.

Overig

Convention on the protection of the underwater cultural heritage 2001.

Monumentenwet 1988.

Verdrag van Malta 1992.

Vos, A., *Verkenning Brouwershavense Gat 2003, wrak BHG 2, verslag duiker*. Duik vond plaats op 25 augustus 2003.

Vos, A., *Verkenning Brouwershavense Gat 2003, wrak BHG 2, verslag duiker*. Duik vond plaats op 26 augustus 2003.

9. Afbeeldingenlijst

Afbeelding 1: *Heracleion Photos: Lost Egyptian City Artifacts Unearthed After 1,200 Years Under Sea 6*, (29 april 2013), afkomstig uit: Huffingtonpost, “Heracleion Photos: Lost Egyptian City Revealed After 1,200 Years Under Sea”. http://www.huffingtonpost.com/2013/04/29/heracleion-photos-lost-egyptian-city_n_3178208.html#slide=2390625.

Afbeelding 2: *Heracleion Photos: Lost Egyptian City Artifacts Unearthed After 1,200 Years Under Sea 2*, (29 april 2013), afkomstig uit: Huffingtonpost, “Heracleion Photos: Lost Egyptian City Revealed After 1,200 Years Under Sea”. http://www.huffingtonpost.com/2013/04/29/heracleion-photos-lost-egyptian-city_n_3178208.html#slide=2390625.

Afbeelding 3: Alankara, D., *Het logo van de Vereenigde Oostindische Compagnie (VOC) op het kanon van een scheepswrak*, (3 april 2012), afkomstig uit: NRC, “Indonesische schatzoekers plunderen eeuwenoude scheepswrakken”. <http://www.nrc.nl/inbeeld/2012/04/03/indonesische-schatzoekers-plunderen-eeuwenoude-scheepswrakken/#foto18909>.

Afbeelding 4: Wolters, A., *Tentoonstelling Onderwaterarcheologie in het museum Kaap Skil op Texel*, (20 april 2014), foto auteur.

Afbeelding 5: Wolters, A., *Waterbak met daarin archeologische voorwerpen in het museum Kaap Skil op Texel*, (20 april 2014), foto auteur.

Afbeelding 6: Wolters, A., *Archeologische presentatie in het museum Kaap Skil op Texel*, (20 april 2014), foto auteur.

Afbeelding 7: *Ship deck of the Swedish ship of the line Kronan at Kalmar museum*, (maart 2010), afkomstig uit: Wikipedia, “Kronan (ship)”. [http://en.wikipedia.org/wiki/Kronan_\(ship\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Kronan_(ship)) 22 mei 2014.

Afbeelding 8: BLT Communications, LLC, *Titanic Poster #2*, afkomstig uit: IMP Awards, “Titanic”. http://www.impawards.com/1997/titanic_ver2.html.

Afbeelding 9: *Paalwormgaten in hout*, afkomstig uit: “Keien in dijken”. http://kijkeensomlaag.nl/index.php?option=com_content&view=article&id=111&Itemid=205.

Afbeelding 10: *Vislijn vast aan wrak*, afkomstig uit: Bescherm een Wrak, ‘8 Hoe gaat het sportvissen op wrakken in zijn werk’, YouTube video, 1:45, stilgezet op 1:22, (29 mei 2013), <http://www.youtube.com/watch?v=QQwG9w106iQ>.

Afbeelding 11: *De Hai wei gong 889 ‘bergingsvaartuig’ vastgelegd (still van Australian Network news) op de locatie van de O16*, afkomstig uit: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, “Kamervragen over de Nederlandse onderzeeër O16”. <http://www.cultureelerfgoed.nl/nieuws/kamervragen-over-de-nederlandse-onderzeeer-o16>.

Afbeelding 12: *Concept for deep sea mining of manganese nodules*, afkomstig uit: Aker Solutions, “The future of deep sea mining”.

<http://www.austmine.com.au/News/tabid/790/articleType/ArticleView/articleId/1540/The-future-of-deep-sea-mining.aspx>.

Afbeelding 13: Manders, M., *Schematic view of protecting a shipwreck underwater with polypropylene gauze, as executed by the NISA between 1998 and 2001*, afkomstig uit: UNESCO, “Working methods and techniques”. <http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/underwater-cultural-heritage/unesco-manual-for-activities-directed-at-underwater-cultural-heritage/unesco-manual/objectives-techniques/working-methods-and-techniques/>.

Afbeelding 14: Pasch, L., *Platvis*, afkomstig uit: Pasch, L. “Platvisjes”, *Fotoblog van Laura*, (6 maart 2013), <http://laurapasch.wordpress.com/tag/platvis/>.

Afbeelding 15: *Boomkorvisserij*, afkomstig uit: United Fish Auctions, “Boomkorvisserij”. <http://www.unitedfishauctions.com/nl/manier-van-vissen/61-boomkorvisserij.html>.

Afbeelding 16: *Pulskor onderzoek Tridens, al weer jaren geleden*, afkomstig uit: Visserijnieuws, “PVV knokt voor Nederlandse pulskorvisseren”. <http://visserijnieuws.punt.nl/content/2014/01/PVV-knokt-voor-Nederlandse-pulskorvisseren>.

Afbeelding 17: *Diagram of a pulse trawl in action*, afkomstig uit: British Sea Fishing, “Pulse Trawling”. <http://britishseafishing.co.uk/pulse-trawling/>.

Afbeelding 18: *Urkerdag*, afkomstig uit: Geert Weerstand, “Pinksterzaterdag is ‘Urkerdag’”. http://www.geertweerstand.nl/geertweerstand/Nieuws/Artikelen/2011/6/11_Pinksterzaterdag_is_Urkerdag.html.

Afbeelding 19: *In de haven van Volendam, datum onbekend*, afkomstig uit: Waterlands Archief, “Edam-Volendam”. <http://waterlandsarchief.nl/doen-en-leren/geschiedenis-van-waterland/edam-volendam>.

Afbeelding 20: *Vissers aan het werk op het dek*, afkomstig uit: Rijksoverheid, “Nederland kan blijven inzetten op duurzame visserij”. <http://www.rijksoverheid.nl/nieuws/2013/07/15/nederland-kan-blijven-inzetten-op-duurzame-visserij.html>.

Afbeelding 21: Wal, C. van der, *De vissers onder de buiskap bezig om de vis te sorteren en te verwerken*, afkomstig uit: Reformatisch Dagblad, “Aan boord van de BCK 40: dag 4 (video)”. http://www.refdag.nl/nieuws/economie/aan_boord_van_de_bck_40_dag_4_video_1_682166.

Afbeelding 22: Wal, C. van der, *De netten zijn bijna weer klaar*, afkomstig uit: Reformatisch Dagblad, “Aan boord van de BCK 40: dag 4 (video)”. http://www.refdag.nl/nieuws/economie/aan_boord_van_de_bck_40_dag_4_video_1_682166.

Afbeelding 23: Wolters, A., *Zijaanzicht van de kom*, (25 april 2014), foto auteur.

Afbeelding 24: Wolters, A., *Bovenaanzicht van de kom*, (25 april 2014), foto auteur.

Afbeelding 25: Wolters, A., *Huls met een merk van de Nazi*, (11 april 2014), foto auteur.

Afbeelding 26: Wolters, A., *Zijaanzicht van de huls*, (11 april 2014), foto auteur.

Afbeelding 27: Wolters, A., *Hals van een baardmankruik*, (11 april 2014), foto auteur.

Afbeelding 28: Klijn, J., *Stuk wrakhout aan boord van de OD-50*, (1 mei 2014).

Afbeelding 29: Klijn, J., *Stuk van het wrakhout*, (1 mei 2014).

Afbeelding 30: Wolters, A., *Door de mens bewerkte steen achtergelaten in de haven van Stellendam*, (11 april 2014), foto auteur.

Afbeelding 31: Wolters, A., *Stukken wrakhout achtergelaten in de haven van Stellendam*, (11 april 2014), foto auteur.

Afbeelding 32: Wolters, A., *Twee stukken bot bewaard in een bakje met water tegen uitdroging*, (2 mei 2014), foto auteur.

Afbeelding 33: Wolters, A., *Kommer Tanis met zijn collectie*, (24 mei 2014), foto auteur.

Afbeelding 34: Wolters, A., *Het zout wordt uit de botten getrokken door ze te laten weken in zoet water*, (8 april 2014), foto auteur.

Afbeelding 35: Wolters, A., *Conserveren van botmateriaal zodat ze een lange tijd meegaan*, (8 april 2014), foto auteur.

Afbeelding 36: Wolters, A., *Collectie Kommer Tanis*, (11 april 2014), foto auteur.

Afbeelding 37: Wolters, A., *Collectie Kommer Tanis*, (11 april 2014), foto auteur.

Afbeelding 38: Wolters, A., *Collectie Adrie Vonk*, (20 april 2014), foto auteur.

Afbeelding 39: Wolters, A., *Collectie Adrie Vonk*, (20 april 2014), foto auteur.

Afbeelding 40: Wolters, A., *Bot onderdelen van een poot, collectie Adrie Vonk*, (20 april 2014), foto auteur.

Afbeelding 41: Wolters, A., *Pijpjes in de collectie van Adrie Vonk*, (20 april 2014), foto auteur.

Afbeelding 42: Wildschut Fotografie, *Dick Mol*, afkomstig uit: Nieuwland Erfgoed, “Dick ‘Sir Mammoth’ Mol vertelt over de mammoet en andere dieren in de ijstijd”.
<http://www.nieuwlanderfgoed.nl/museum/nieuws/dick-%E2%80%98sir-mammoth%E2%80%99--mol-vertelt-over-de-mammoet-en-andere-dieren-in-de-ijstijd>.

Afbeelding 43: Wolters, A., *Kaartspel van UNESCO met op de voorgrond het kaartje voor onderwatererfgoed*, (19 mei 2014), foto auteur.

Bijlagen

Bijlage 1: alle gemaakte foto's van de vondsten die gedaan zijn tijdens het onderzoek in de haven van Stellendam.

Foto van een stuk opgevist hout, gemaakt door A. Wolters op 11 april 2014.

Foto van diverse vermoedelijk koperen hulzen, gemaakt door A. Wolters op 11 april 2014.

Foto van opgeviste mammoetkiezen, stukjes bot en schelpen, gemaakt door A. Wolters op 11 april 2014.

Foto van een opgeviste scherf, gemaakt door A. Wolters op 25 april 2014.

Foto van een opgevist stukje scherf, gemaakt door A. Wolters op 2 mei 2014.

Foto van een opgevist stukje scherf, gemaakt door A. Wolters op 2 mei 2014.

Foto van een stuk opgevist bot, gemaakt door A. Wolters op 2 mei 2014.

Foto van opgeviste houten onderdelen, gemaakt door A. Wolters op 2 mei 2014.

Foto van een stukje opgevist metaal (soort onbekend), gemaakt door A. Wolters op 2 mei 2014.

Foto van een opgevist houten onderdeel, gemaakt door A. Wolters op 9 mei 2014.

Foto van een opgeviste pot, gemaakt door A. Wolters op 9 mei 2014.

Foto van een detail van de pot, gemaakt door A. Wolters op 9 mei 2014.

Foto van stukken opgevist bot, gemaakt door A. Wolters op 9 mei 2014.

Foto van een opgevist bot, gemaakt door A. Wolters op 9 mei 2014.

Foto van stukken opgevist bot, gemaakt door A. Wolters op 9 mei 2014.

Foto van twee scherven die voordat ze werden opgevist aan elkaar vast zaten, gemaakt door A. Wolters op 16 mei 2014.

Foto van stukken opgevist bot, gemaakt door A. Wolters op 16 mei 2014.

Bijlage 2: vragenlijst voor de vissers

Enquête onderwatererfgoed

Dit onderzoek doe ik (Amanda Wolters) voor mijn afstudeerscriptie, opleiding Cultureel Erfgoed aan de Reinwardt Academie te Amsterdam. De bodem van de Noordzee ligt vol met archeologische voorwerpen. Vissers vinden zo nu en dan objecten tussen hun netten die een archeologische waarde kunnen hebben. Met dit onderzoek probeer ik in kaart te brengen hoeveel voorwerpen er vandaag de dag nog worden opgevist met zowel de pulskor als de boomkor. Een ander onderdeel is erachter te komen hoeveel vissers eigenlijk weten van dit soort bijvangst en hoe ermee wordt omgegaan. Als u de vragen zo waarheidsgetrouw en uitgebreid mogelijk zou kunnen invullen ben ik ontzettend blij! Alvast enorm bedankt voor uw moeite.

1. Hoe oud bent u? jaar
2. Bent u gelovig?
O christelijk
O joods
O moslim
O niet gelovig
O anders, namelijk.....
3. Op welke kotter vist u?
4. Hoe lang vist u al? jaar
5. Op welke locatie in de Noordzee vist u vooral?
.....
.....
6. Bent u bekend met cultureel erfgoed? Ja / Nee
7. Bent u bekend met (onderwater)archeologie? Ja / Nee
8. Bent u op de hoogte van de wetgeving omtrent archeologische vondsten?
Ja / Nee
9. Vindt u onderwaterarcheologie belangrijk voor Nederland?
Ja / Nee

9B. Waarom wel of niet?

.....
.....
.....

10. Wist u dat u elke dag in contact kunt komen met archeologie dat zich op de bodem van de Noordzee bevindt? Ja / Nee
11. Als voorwerpen die een lange tijd onder water hebben gelegen boven water komen, kunnen ze door de lucht kapot gaan. Wist u dat? Ja / Nee
12. Vindt u wel eens voorwerpen bewerkt door de mens tussen uw netten? Ja / Nee
13. Zo ja, wat voor voorwerpen en hoe vaak bent u deze ongeveer tegengekomen in uw tijd als visser?
☐ Houten voorwerpen	Aantal:
☐ Stenen	Aantal:
☐ Aardewerk	Aantal:
☐ Glas	Aantal:
☐ Bot en benen voorwerpen	Aantal:
☐ Leer	Aantal:
☐ Textiel	Aantal:
☐ Metaal	Aantal:
14. Indien u vist met de puls: is het aantal voorwerpen verminderd sinds u met de pulskor bent gaan vissen? Ja / Nee
15. Wat voor voorwerpen worden er meegenomen aan wal?
- Houten voorwerpen
 - Stenen
 - Aardewerk
 - Glas
 - Bot en benen voorwerpen
 - Leer
 - Textiel
 - Metaal
16. Wat voor voorwerpen gaan weer over boord?
- Houten voorwerpen
 - Stenen
 - Aardewerk
 - Glas
 - Bot en benen voorwerpen
 - Leer
 - Textiel
 - Metaal

17. Waarom worden sommige voorwerpen meegenomen en anderen niet?
 zien er mooi uit
 zijn interessant
 heeft een verzamelaar interesse in
 anders, namelijk.....

18. Wat gebeurt er met de voorwerpen als ze aan wal komen?
 iemand aan boord neemt ze mee naar huis
 een verzamelaar komt ze ophalen
 ze worden aan een museum gegeven
 ze worden weggegooid
 anders, namelijk

19. Op wat voor manier worden voorwerpen aan boord bewaard?
 in een emmer/bak
 in een emmer/bak met water
 in een plastic zak
 anders, namelijk.....

20. Heeft u wel eens voorwerpen meegenomen? Ja / Nee

21. Zo ja, hoeveel?

22. Wat waren dit voor voorwerpen?
.....
.....

23. Waarom heeft u het meegenomen?
 vond ik mooi
 vond ik interessant
 vond mijn vrouw mooi
 anders, namelijk.....

Ontzettend bedankt voor het invullen van de enquête!

Als u graag het uiteindelijke verslag van het onderzoek zou willen inzien kunt u hieronder uw naam en uw e-mail adres invullen.

Naam:

E-mail:

Bijlage 3: resultaten van de ingevulde vragenlijsten

In deze tabel zijn alle antwoorden van de vissers opgenomen. De tabel is per visser en per vraag ingedeeld. Verder zijn alle 'ja' antwoorden groen gekleurd en alle 'nee' rood gekleurd. In de laatste kolom staan alle totalen, het aantal vissers die dat antwoord hebben gegeven. De tabel is in tweeën opgedeeld vanwege de grootte. Op de volgende pagina staat het eerste deel.

Verwerking vragenlijsten vissers

Vraag	Antwoorden	Visser 1	Visser 2	Visser 3	Visser 4	Visser 5	Visser 6	Visser 7	Visser 8	Visser 9	Totaal
1	Leeftijd	20		27	21	51	49	44	40	26	47
2	Geloof										
	Christelijk	1	1	1	1	1	1	1	1	1	8
	Joods										
	Moslim										
	Niet-gelovig	1									1
	Anders, namelijk										
3	Kotter	GO-23	GO-23	SL-3	SL-3	GO-9	SL-3	GO-31	SL-3	SL-3	
4	Tijd visser	0,5 jaar	10	4	33	32	25	22	7	25	
5	Locatie	Engelse banken, Zuidelijke Noordzee	Zuidelijke Noordzee	Engelse banken, Zuidelijke Noordzee	Zuidelijke Noordzee	Zuidelijke Noordzee	Engelse kust hoogte van great Yarmouth	Nederlandse kust	Engelse banken	Engelse banken	
6	Cultureel Erfgoed										
	Ja	1	1			1		1			4
	Nee			1	1		1		1	1	5
7	(Onderwater)archeologie										
	Ja	1			1	1	1	1	1	1	6
	Nee		1	1	1						3
8	Vergeving										
	Ja			1				1			2
	Nee	1	1		1	1	1		1	1	7
9	Belangrijk										
	Ja	1	1	1	1	1		1	1	1	8
	Nee										0
9B	Vaarom	Om de geschiedenis van Nederland en ook Europa in kaart te brengen.	Behoud van geschiedenis.			Ik vind het wel interessant van wat er in het verleden was.	Geen mening over, te weinig van bekend.	Het is erfgoed, ook oorlogsgraven bescherming.	Om in beeld te brengen hoe het gebied van de Noordzee er vroeger uitzag, wat er leefde.	Belangrijk om de geschiedenis	
10	Contact DWE										
	Ja		1		1			1	1	1	5
	Nee	1		1		1	1				4
11	Besef kapot gaan										
	Ja	1	1	1	1	1	1	1	1	1	9
	Nee										0
12	Mens bewerkt										
	Ja	1	1		1	1	1	1	1	1	8
	Nee			1							1
13	Wat voor voorwerpen										
	Houten voorwerpen	2 keer per week	10 per jaar	IWT	1		2x per week	1	4	2x per week	7
	Stenen	2 keer per week			1		2x per week	1			4
	Aardewerk	2 keer per week	10 per jaar			20	2x per week	1	20	2x per week	7
	Glas						2x per week	1		2x per week	3
	Bot en benen voorwerpen	4 keer per week	ledere week		1	2	2x per week	1	40 per week	20x per week	8
	Leer						2x per week	1			2
	Textiel						2x per week				1
	Metaal	1 keer per maand	ledere week		1		2x per week	1	20	2x per week	7

Vraag	Antwoorden	Visser 1	Visser 2	Visser 3	Visser 4	Visser 5	Visser 6	Visser 7	Visser 8	Visser 9	Totaal
14	Verminderd met puls										
	Ja		1	1	1	1	1	1	1	1	8
	Nee	IWT									0
15	Meegenomen aan wal										
	Houten voorwerpen	1	1			1	1		1	1	6
	Stenen	1			1			1			3
	Aardewerk	1	1		1	1		1	1	1	7
	Glas										0
	Bot en benen voorwerpen	1	1	1	1	1	1	1	1	1	9
	Leer										0
	Textiel										0
	Metaal	1	1			1	1	1			5
	Over boord										
16	Houten voorwerpen	1	1	1	1	1	1	1		1	7
	Stenen	1	1			1	1			1	5
	Aardewerk										0
	Glas					1		1			2
	Bot en benen voorwerpen										0
	Leer					1	1	1			2
	Textiel					1		1			3
	Metaal								1	1	2
	Waarom mee?										
	Zien er mooi uit		1		1	1	1	1	1		5
17	Zijn interessant	1	1	1	1	1	1	1		1	6
	Heeft een verzamelaar interesse in			1					1	1	9
	Anders, namelijk							Geld			1
	Wat gebeurt er mee aan wal										
	Iemand aan boord neemt ze mee	1	1		1	1	1	1		1	5
	Een verzamelaar komt ze ophalen	1	1	1	1	1	1	1	1	1	9
	Ze worden aan een museum gegeven										1
	Ze worden weggegooid	1					1	1			3
	Anders, namelijk								Verkocht		1
	Aan boord bewaard										
19	In een emmer/bak	1	1	1			1				4
	In een emmer/bak met water				1	1	1	1	1	1	6
	In een plastic zak					1					1
	Anders, namelijk										0
	Zelf meegenomen?										
	Ja		1	1	1	1	1	1	1	1	8
20	Nee	1									1
	IWT										
21	Zo ja hoeveel?		5	1	14	40	5	25	2	40	132
22	Wat voor voorwerpen waren dat		Kiezen en houten blok	baby mammoetjesje	aardewerk, kruiken en potten	houten voorwerpen van de zeevaart	Mammoetkiezen, inktpotjes uit V.O.C. tijd	Patrijes poort, houten blokken, barsteen, mammoetkiezen	Mammoetkiezen	Kruikjes, koperen voorwerpen zoals loggen	
23	Waarom meegenomen										
	Vond ik mooi		1	1	1	1	1	1	1	1	8
	Vond ik interessant		1					1		1	5
	Vond mijn vrouw mooi						1				1
	Anders, namelijk										0

Bijlage 4: Interview Adrie Vonk

Interview met Adrie Vonk & Ineke Vonk

Datum: 20 april 2014

Plaats: Texel

Geïnterviewd door: Amanda Wolters

Geaccordeerd op: 31 mei 2014

Bent u altijd visser geweest? Vist u nog?

Adrie: Nee nu niet meer. Af en toe ga ik nog wel eens mee op een expeditie, speciaal gericht op het opvissen van pleistoceen materiaal, voornamelijk botten. Maar het moet niet te lang duren!

Welke vistetechniek gebruikt u tijdens zulke expedities?

Adrie: Dan maken we gebruik van de boomkor. Dit is zwaar vissen, waarbij de netten goed door de bodem heen moeten ploegen. De laatste keer dat ik mee ben gegaan visten we bij Terneuzen, maar de meeste keren zijn we naar de Waterweg gegaan, de Maas Center Boei. Dit is bij de plek waar de zandzuigers het zand opzuigen voor de maasvlakte. Hier zijn relatief veel botten te vinden. Met de netten proberen we door de grond heen te gaan om de verborgen botten te pakken te krijgen. Deze geul wordt op 28 meter diepte gehouden en wordt dan ook vrij constant met zandzuigers bijgehouden. Hierdoor komt er met regelmaat botmateriaal meer aan de oppervlakte te liggen.

Komt er veel bot naar boven tijdens zulke expedities?

Adrie: Dat is heel verschillend, dat hangt af van het getijde. Als het springtij is, staat er meer stroom en ligt het zand los, dan is het meer drijfzand. Hierdoor trekken de netten dieper de grond in, maar maak je ze tegelijkertijd ook sneller stuk. Als er minder stroom staat, is het zand harder en wordt er minder gevangen. In hoeveelheden moet je denken aan 5 á 6 kisten vol met botten per dag. Van het bottenwerk gaat er niks over boord, al het andere troep wel. Ook zand en klei laten we gewoon weer over boord lopen. De vis wordt wel door ons verwerkt.

Naast botten zullen er vast ook andere voorwerpen tussen de netten terechtkomen.

Er komen ook stenen, schelpen en andere troep terecht in de netten. Dit wordt niet altijd meegenomen aan wal. Het is wel goed om te letten op de stenen, omdat sommige botten zo gefossiliseerd zijn dat ze lijken op stenen. Zo heeft een kennis van ons een keer een aantal stenen gevangen die ze bijna over boord wilden gooien, maar waarvan bleek dat het versteende walvisbotten waren. Deze botten zijn ontzettend oud. Het ziet er gewoon uit als steen, ik vind het zelf niet mooi maar wetenschappelijk is het wel heel interessant, omdat ze waarschijnlijk miljoenen jaren oud zijn. Doe mij maar een mammoet of een neushoorn!

Hoe hebt u uw collectie bij elkaar verzameld?

Door gewoon de spullen vast te houden, uit te zoeken en een goede bemanning te hebben die het voor je in een mandje willen leggen. De meeste tijd van mijn loopbaan was ik een schipper dus was ik afhankelijk van de jongens aan dek om spullen voor me te bewaren. Ze moesten er wel een klein beetje een goed oogje ophouden.

Ineke: Adrie kreeg ook wel snel wat spullen van andere Texelse vissers die wat hadden opgevangen. Die wisten dan dat Adrie het verzamelde en dan brachten ze mandjes met botten en andere dingen langs. Ook heeft hij veel met andere collega verzamelaars geruild, dat is erg leuk!

Zijn er dagen waarop iedereen bij elkaar komt om te ruilen?

Ineke: Ja, ze komen weleens bij elkaar, dan neemt iedereen wel wat mee. Ik heb nog wat voor jou, wat heb jij nog.

Adrie: Voor wat hoort wat. Die dagen waren op future land. Dan zijn daar de WPZ dagen, Werkgroep Pleistocene Zoogdieren. Mensen komen op die dagen met allerlei troep aan, die ze van het strand of van de vissers hebben gekregen of gevonden. Op die dagen kan je ruilen of in ieder geval laten determineren wat het is. Er wordt een hele brede range aan spulletjes meegenomen op die dagen. Het varieert van grote slagstanden tot kleine muizentandjes.

Ik hoorde dat kleine botjes zeldzamer zijn, is dat zo?

Dat ligt er heel erg aan, sommige verzamelaars zoals Kommer Tanis vinden die kleinere botjes erg leuk, dan is het voor hem zeldzamer. Hij houdt bijvoorbeeld van otters en bevers en dat soort beesten, van mij mag het wel groot zijn. Ik snapte er in het begin niks van dat iemand warm kon lopen voor kleine muizentandjes.

We gingen een aantal keren op de Oosterschelde vissen. Toen hadden we de muizenman aan boord, die buisjes aan de onderkant van de netten vastmaakte zodat ze door het zand werden gesleept. Als het net dan naar boven kwam had hij een buisje met sediment daarin. Dan had hij er wel 40, vol met sediment, die hij dan de hele winter lang ging uit zeven. Als je al die tandjes dan bij elkaar zet is het wel weer leuk hoor.

Het materiaal waar we het nu over hebben is zo'n 10 tot 50 duizend jaar oud. Maar er is natuurlijk nog veel ouder materiaal, van 100 duizenden jaren oud, van bosolifant en mastadont achtige slurfdragers. Dit is oudere fauna dan de mammoet, misschien van een ijstijd ervoor. Hier wordt bijna niks van opgevist, dat is zwaar materiaal. Dick Mol vind dat helemaal geweldig, omdat hij daar weinig van heeft.

Twee weken terug waren we op Schokland waar we iedereen van ons wereldje ontmoette. Tijdens deze bijeenkomst kreeg Albert Hoekman een onderscheiding. Albert weet heel veel van de opgeviste voorwerpen, hij gaat nog altijd langs de havens. Hij werkt voor Klaas Post. Misschien wel interessant om mee te praten voor jou. Het is een klein wereldje, we kennen elkaar allemaal!

Iedereen heeft zijn eigen specialisme. De een houdt van oude botten, de ander heeft van alles en wij hebben weer de nieuwere soorten walvis. We geven elkaar ook wel tips, bijvoorbeeld dat in die haven een kotter ligt met grote wervels, dan gaan we even langs.

Hebben jullie nog contact met de vissers?

Ja, we hebben zelf nog een schip varen. We zijn alleen niet actief varend maar we hebben wel veel contact, onze zonen varen nu op ons schip. Het contact is heel groot met de visserij. Als ze wat hebben aan boord dan komt er altijd nog wat hierheen.

Vangen jullie ook nog veel met de pulskorvisserij?

Ja, ook nog met de puls. Daarmee zitten we op zo'n 20 procent aan de vangst van botten van wat we gewend waren. De puls is een ramp voor iemand die in botten geïnteresseerd is, er wordt namelijk wel een stuk minder opgevist. Maar de puls visserij heeft ons wel gered, anders hadden we geen bemanning meer gehad. Varen met de pulskor is zeer brandstof besparend. Het scheelt tussen de 42 en 48 procent brandstof. Sommige kotters scoren zelfs boven de 50%.

Varen alle kotters op Texel met de pulskor?

Op Texel varen 11 grote kotters waarvan 8 met pulskor. De andere drie maken gebruik van een andere visteknik. Ondanks de nieuwe techniek vangen ze nog wel botten.

Als er bijvoorbeeld blokken hout worden gevonden tussen de netten of andere voorwerpen, gooien ze deze dan weer over boord?

Ja, over het algemeen wel. Als er steen of hout van schepen in de netten zitten dan nemen we dat niet mee, dat gaat weer overboord. Wat moeten we ermee doen? Soms nemen we het mee voor in een tuin of iets anders. We vangen ook die grote keien niet meer zoals vroeger.

Kennen jullie dit boekje van de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed?

Ineke: Nee, kennen we niet, hebben we nog nooit gezien, maar wel leuk! Het zou goed zijn als vissers hiervan op de hoogte zijn. Het zou eigenlijk naar de visserijverenigingen moeten worden gemaïld. Het is toch leuk en handig als ze dit aan boord hebben.

Adrie: Ja, gegarandeerd dat de jongens aan boord hierdoorheen bladeren. Dan moeten ze nog meer meenemen aan wal! Bij de Reede van Texel is er veel gedoken op wrakken. Omdat er veel schepen hier vergaan zijn ligt de bodem dan ook bezaaid met wrakken. Tijdens het duiken werd er veel materiaal meegenomen. In het museum Kaap Skil is een deel van dit materiaal te zien. Als er iets bijzonders wordt opgevist wordt dit doorgaans wel veel aan Kaap Skil of Flora gegeven. Naar Kaap Skil gaan de archeologische objecten en naar Flora de wat nieuwere voorwerpen.

Laten jullie weleens professionals naar objecten kijken?

Ja, met botten wel, dan laten we in ieder geval bevestigen of determineren wat het is door Klaas Post of Dick Mol. Zij zijn de autoriteiten hier in Nederland, of zelfs Europa, als het gaat over het determineren van pleistocene dieren. Zoveel verstand heb ik er zelf ook weer niet van.

Tijdens het HavenVistijn op Texel worden er 50 kisten botten op een hoop gegooid. Mensen mogen dan botten van de hoop meenemen en vragen aan iemand die erbij staat wat het is. Zo leren ook kinderen er wat van, tassen vol worden ervan meegenomen. Dit is alleen waardeloos materiaal dat er weggegeven wordt, het belangrijke materiaal is er dan allang uit gehaald.

Verder lenen we veel uit aan instanties en werken we ook altijd wel samen met studenten. Ook hebben we een goede connectie met de universiteit van Groningen en andere instanties. Onze collectie kan alleen bekeken worden door geïnteresseerden. De meeste botten conserveer ik niet, alleen de hele oude waarbij het echt nodig is, anders vallen ze uit elkaar.

Bijlage 5: Interview Dick Mol

Interview met Dick Mol

Datum: 15 mei 2014

Plaats: Hoofddorp

Geïnterviewd door: Amanda Wolters

Geaccordeerd op: 31 mei 2014

Uitleg over onderwerp scriptie.

De vissers, dan spreek je specifiek over de boomkorvisserij. Ik moet er hierbij aantekenen dat alles wat ik zeg vooral eigen belang is, ik spiegel alles aan mijn belang en niet aan dat van een ander. Die boomkorvisserij wordt verdoemd vanwege hun technieken die ze al sinds op zijn minst vanaf 1874 intensief gebruiken. Ze gebruiken dus al meer dan 125 jaar verzwaarde netten met kettingen en bomen die over de zeebodem schrapen en als het ware een akker ploegen. Dat is alleen maar goed voor de bodem ben ik van overtuigd en is vooral goed voor mij, voor de paleontologie, want in die bijvangst op het gebied van de paleontologie ben ik geïnteresseerd. In die kanonnen van Michiel de Ruyter of Maarten Harpertzoon Tromp of van andere vergaande schepen interesseren mij helemaal niet. Ik hou me al 45 jaar lang intensief bezig met die bijvangst, en dan ben ik vooral geïnteresseerd in die bonken van mammoeten en andere ijstijd zoogdieren.

Maar ik neem aan dat er tijdens die expedities, speciaal gericht op paleontologie, ook weleens andere voorwerpen naar boven komen.

Ik heb er 42 gedaan, als enige, niemand doet dat. Er zijn weleens mensen met me meegegaan, maar ik ben de enige die dat gedaan heeft. Het dragen van de kosten gaat allemaal op mijn budget.

Nou kijk, wat ik doe, laat ik even zeggen wat ik gedaan heb. Die visserij, die techniek is datgene dat van alles in zijn netten krijgt. Daarnaast hebben we nog een andere overheidsorganisatie, het zogenoemde havenbedrijf van Rotterdam dat maar liefst 240 miljoen kubieke meter zand voor de kust van Zuid-Holland geroofd heeft van de zeebodem, daar kun je de Maasvlakte van aanleggen. Daar heb je nooit iemand over gehoord, geen wanklank. Maar die arme vissers, waarvan de meeste nu de vernieling in zijn gedraaid onder andere doordat de stookkosten aan boord omhoog zijn gaan en de vis duur betaald wordt, dat wil zeggen dat ze er weinig voor krijgen. Wat heb ik nu gedaan, ik heb jaren geleden, zeg maar toen ik kind was, was ik geïnteresseerd in fossielen en ik groeide op in de Gelderse Achterhoek. Van mijn zuur verdiende geld als kind had ik een boek gekocht, en daar stond, naast allerlei zwerfstenen, ook een mammoetkies afgebeeld. En daar stond onder dat dat zeldzaam was en dat je die overblijfselen alleen maar in overheidscollecties zoals musea en universiteiten tegenkwam. En toen dacht ik bij mezelf, ik wil weleens kijken of dat klopt. Er wordt zoveel geschreven en heel veel is klinkklare onzin. En dat ben ik gaan onderzoeken en toen bleek dat mammoeten helemaal niet zeldzaam waren, want ik kwam in contact met een visser uit stellingdam en die zei: zeg maar wat ik voor je mee moet brengen. Die viste in de week 30 tot 40 mammoet kiezen op. Maar ik wilde graag ook de kleintjes hebben, enzovoorts enzovoorts. Dat heeft ie ook gedaan, en toen bracht hij alleen maar hele botten mee, maar ik wilde ook juist de fragmenten, want ik wil zelf beoordelen of het wat is of niet. Hij viste ook archeologie op, bronzen kanonnen, ze vissen

van alles op, ik heb hier in de schuur emmers vol met aardewerk staan, scherven.

Laatst toen ik inderdaad langs de haven was geweest hadden ze ook scherven opgevist.

Ja, er wordt van alles opgevist, hele mooie puntgave baardmankruiken zijn er, enzovoort enzovoort. Maar goed toen ik in 1968 daar belangstelling voor begon te krijgen had niemand belangstelling ervoor. In het toenmalig Rijksmuseum voor Geologie en Mineralogie zat een conservator, zijn naam is Gerard Kortenbout van der Sluijs, en die was geïnteresseerd in die mammoeten. En die ging eens in de zoveel tijd naar het bureau voor visserijonderzoek. Dat zat in de haven van IJmuiden, en daar haalde hij botten af die het bureau had verzameld aan boord van schepen.

Dat werd alleen uit de haven IJmuiden gehaald?

Heel af en toe is hij ook in Stellendam geweest, want ik heb namelijk zijn dagboek geërfd. Daar staat precies in wanneer die dat had gedaan. Maar dat was maar zeer mondjes maat. Daarmee hebben zij een hele grote collectie opgebouwd die onder andere is ondergebracht in het huidige Naturalis. Maar goed ik had daar belangstelling voor, ik had met Kortenbout veel contact, ik heb me georiënteerd in het binnen en buitenland en omdat ik die goede contacten met die vissers had ben ik de visserij gaan bewerken. Want Piet van Es uit Stellendam, die voor mij verzamelde, hield ook netjes bij waar hij wat opviste. Dus ik heb een heel mooi overzicht van de kaart van de zuidelijke bocht van de Noordzee waar overal concentraties van beenderen zijn opgevist door hem. En zo ben ik met wetenschappelijk onderzoek begonnen om een inventarisatie te maken van waar hebben we de wolharige mammoet uit het Laat-Pleistoceen gevonden, waar hebben we de steppemammoet uit het Midden Pleistoceen, waar hebben we de bosolifant en waar hebben we de wolharige neushoorn. En dankzij Piet van Es die dat netjes bijhield heb ik een hele mooie inventarisatie kunnen maken. Maar helaas niemand was daarin geïnteresseerd en zo heb ik een collectie opgebouwd met ruim 30.000 stuks skeletdelen van ijstijdzoogdieren waarvan er dan een paar hier staan maar hierboven staat het bomvol, daarboven zit het bomvol en ik heb twee loods en bomvol. Er is niet een betere collectie ter wereld dan deze collectie. Want ik heb gewoon alles bijgehouden, ook die stukken die ik beschreven heb want ik publiceer hierover. Daarmee is de Noordzee in de wereld van de zoogdier paleontologie een hele belangrijke vindplaats geworden. Omdat er op de Oosterschelde één keer per jaar sinds 1950 belangeloos gekord wordt met een mosselkotter (dat is heel iets anders dan die boomkorvisserij) heb ik op een gegeven moment gedacht: waarom doen we dat wel altijd op de Oosterschelde maar nooit op de Noordzee. En ik had wat geld en toen heb ik in 2000 een hele grote kotter gehuurd, 42 meter lang uit Stellendam. Toen heb ik een week lang op de Noordzee gevaren om botten op te vissen. Toen heb ik hele mooie gegevens omhoog gehaald dat was buitengewoon succesvol en toen heb ik een week lang gevaren en daarna heb ik het nog 41 keer gedaan. Meestal samen met Klaas Post uit Urk. Maar goed om een lang verhaal kort te maken, er is dus heel veel materiaal, het meeste is ook bekend, en er wordt door wat zich noemt professionele paleontologen, maar die hebben we eigenlijk niet, altijd gezegd van: ja luister, dat materiaal dat is ex situ, dus niet uit de oorspronkelijke aardlaag opgegraven dus het is van nul of geen waarde. Ik bestrijd dat. Je moet het zo zien: de meeste zandafzettingen van de bodem van de Noordzee waarin die beenderen bewaard zijn, zijn rivierafzettingen. Rivierafzettingen dat wil zeggen dat alles al heerlijk door elkaar gehusseld is, en bevindt het zich al niet meer in de oorspronkelijke aardlaag. En vervolgens wat zal mij die aardlaag interesseren? Ik wil weten welke diersoorten er hebben geleefd op een bepaald

moment op die laagvlakten tussen de Britse eilanden en het continent van Europa. En dat doe ik onder andere door middel van radiocarbon dateringen. Dat gaat perfect. Dus ik weet, van die mammoetbotten, dat ze tussen de 30 en 40 duizend jaar oud zijn. Om een lang verhaal kort te maken hebben we dankzij de visserij zo'n gigantische schat aan gegevens opgehaald waar wereldwijd van geprofiteerd wordt. Alleen hebben we in Nederland een overheid die hier absoluut geen interesse voor heeft en ook geen gelden voor beschikbaar stelt. Want al het onderzoek dat gedaan is, is door amateurs gedaan. Klaas Post is de leading expert in de wereld voor de marine zoogdieren uit het Pleistoceen. Ze zeggen, zeggen anderen, dat ik de leidende onderzoeker ben op het gebied van mammoeten, wereldwijd want ik doe overal in de wereld opgravingen. Ik heb er heel veel over gepubliceerd, er zijn verschillende boeken over. Er is in Nederland nergens een museum waar je hier wat over kunt leren. Stel dat jij zegt van goh ik wil wel eens weten hoe zit dat nou met zo'n mammoetskelet, hebben mammoeten hier geleefd? Ja, in Naturalis staat een compilatieskelet, maar dat is grotendeels van boten uit de omgeving van Den Bosch komen en als er iemand komt die voor de Noordzee geïnteresseerd is dan is het in een keer dat het uit de Noordzee komt, dat is natuurlijk lारीekoek. En niemand die je er wat over kan leren. Ach, ze hebben hier in Breskens een keer mammoetkiezen en een paar botten gehad en in Naturalis staat nog dat skelet, ja Ecomare heeft ook een vitrine waar wat botten in liggen op Texel. Maar de Noordzee is zo ongelofelijk rijk, dat het zonde is dat er niets mee gedaan wordt.

Dan kunt u wel een eigen museum beginnen!

Dat zou ik wel willen maar daar heb ik geen geld voor over. Maar goed, nu loopt het op zijn einde, want de boomkorvisserij is per 1 januari 2016 verboden. Bijna alle kotters die gebruik maken van die boomkortetechniek en die, zeg maar 30 tot 40 mammoetkiezen per week opvisten, daar zijn er nu nog maar 3 of 4 van. De rest is allemaal overgestapt op andere vistechnieken.

Maar er komt nog wel wat boven!

Ja, maar dat mag je niet meetellen, dat zijn toevalsvondsten. Een normale boot, als die ging vissen hadden ze een kist of 10 per week met botten en kiezen.

En dat is niet gericht opgevist?

Nee, die gaan voor de vis. Kijk een heel ander verhaal is het als het over de archeologie gaat, af en toe vind je wel eens een bronzen kanon enzo, dat dan eigendom is van de Nederlandse staat, maar goed dat vind zo zijn andere wegen, daar houd ik me niet mee bezig. Daar gaat het mij eigenlijk om.

Maar de stukken hout die ze vinden is in geld niks waard.

Dat zeiden ze inderdaad ook over die botten. Ik gaf altijd een fles jenever aan de visser en die man is vriend geworden. Ik heb die hele visserij als het ware hier over de vloer gehad. Om ze uit te nodigen zei ik "kom kijken wat ik doe", dan ziet ie ook de labels die aan de botten hangen die hij zelf opgevist heeft. Dan gaat een collega vissers eens mee en dan weer een ander, ze zijn zo'n beetje allemaal hier geweest. En daarmee moet je beginnen. Kijk, die vissers zijn in eerste instantie geïnteresseerd in die platvis die ze opvissen. Dat moet als eerste, als ze dan wat vinden dan is dat prima maar als het een

groot onhandig stuk spant is van een boot, scheepswrak, dan niet.

Kan me goed voorstellen dat ze dat niet aan boord willen houden grote stukken hout.

Nee, dat is lastig.

Dit is een boekje 'Herkennen van archeologische vondsten uit waterbodems en hoe daarmee om te gaan' van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, kent u die?

Ja, ik werk veel samen met de erfgoedinspectie in Den Haag dus ik ken het boekje wel. Ik ben ook betrokken geweest bij het maken van de wetten.

Ik heb het boekje ook aan vissers gegeven, dan bladeren ze erdoorheen en zien ze toch veel voorbij komen wat ze zelf ook hebben opgevist, dat wijzen ze dan aan, dat is wel heel leuk.

Ja, ze komen natuurlijk toch van alles tegen. Als voorbeeld van iets dat dan echt archeologie is, is van een visser die een hele mooie bijl op heeft gevestigd, ongeveer 5000 jaar oud, van vuursteen gemaakt. En een tijdje later in hetzelfde visbestek is er weer eentje opgevestigd en het idee is dat de Noordzee langzaam maar zeker begon vol te lopen en dat die vondst een soort scheepslading is geweest in het Neolithicum, van Deens vuursteen naar Engeland. Ze denken dat het scheepje daar ergens vergaan is bij de Stekels. De Stekels is een gebied dat archeologisch erg interessant is.

Ja, mijn vader heeft ook een vuurstenen bijl opgevestigd, misschien is het wel dezelfde. Hier is een foto.

Ja, dat is dezelfde, die heb ik vorige week nog laten zien aan een archeoloog. Is toch bizar dat dat in een Engels tijdschrift staat en niet in een Nederlands tijdschrift? Geeft toch wel aan hoe die belangstelling er is. Ik doe nu een documentaire voor de Duitse televisie, ik ga volgende week zelf weer vissen op de Noordzee, daar heb ik een kotter voor gehuurd. Er wordt een documentaire gemaakt over de opkomst en ondergang van de mammoet. Het begint in Nederland, de Noordzee, op de Eurogeul. Maar van de Nederlandse media is er nauwelijks of geen belangstelling voor die typisch Nederlandse vondsten, het paleontologische erfgoed dat zich in de zeebodem bevindt tussen de Britse eilanden en het continent van Europa, zeg maar Nederland.

Mogen jullie gericht vissen op fossielen, legaal?

Het is geen archeologie, dus de overheid interesseert het helemaal niet. En gelukkig maar, want stel dat het met archeologie zo is. Ik kan me niet herinneren dat het in de monumentenwet staat. In de wet staat dat als je iets vindt, je dat moet melden bij de burgermeester. En je moet eens weten wat voor moeite ik heb moeten doen om een autoriteit te vinden om vondsten te melden die van archeologisch belang konden zijn. Uiteindelijk ben ik terecht gekomen bij Thijs van Maarleveld, hij was een onderwaterarcheoloog. Hij is toen met me meegegaan, en die zegt van ja, als we het weten is het prima dat mag gewoon. Je kan het niet verbieden als er toevallig een bewerkt stuk bot of iets dergelijks in je net terecht komt. Het is puur toeval, er staat nergens dat het verboden is, het mag gewoon. Maar wat ik zeg het is nu eigenlijk voorbij he, af en toe zal er nog el wat opgevestigd worden maar dat wat het geweest is, ik weet nog goed dat ik op de eurogeul ging vissen, dat was voor de

kust van zuid Holland, toen heb ik een vrachtauto moeten lenen om al die botten hierheen te laten brengen, zoveel botten had ik opgevist. En de laatste keer heb ik het nog gedaan met de BBC, dat was in september vorig jaar, dan komen die netten boven en die worden in de bakken aan dek geleegd, en dan zit er aan elke kant van het schip gewoon een opperarmbeen van een mammoet, van groot formaat. Dat heb je als je op de eurogeul vist, dat gebied is ongelofelijk rijk. Nu nog steeds, volgende week ga ik er weer heen. Hopen dat we weer net zo succesvol zijn als alle andere keren.

Vanuit waar wordt dat dan georganiseerd?

Vanuit hier, ik huur een schip en dat laat ik dan vertrekken vanuit Stellendam. Het nadeel van Stellendam is dat het getijdenhaven is, dan ga ik vanuit Scheveningen en dan kan je altijd uitvaren. Daarom ook dat heel veel vissers uit Stellendam naar IJmuiden gaan en dan gaan de vissers vanuit IJmuiden met de auto naar huis. Eigenlijk hebben al die kotters botten gehad. Op een gegeven moment kregen ze vaste afnemers die het tegen een vergoeding overnamen. Ze haalden dan de mooie en interessante dingen eruit en de rest werd verkocht.

Werden de vondsten wel goed in water bewaard?

Piet van Es, maar dat is een uitzonderlijk iemand, die nam alles mee naar huis en deed het in een regenton zodat het ontziltingsproces alvast kon beginnen. Hij hield ook de vindplaatsen bij per partij skeletdelen. Ik haalde altijd iedere drie weken bij hem af en dan maakte ik alles schoon en na drie weken was het klaar en dan ging het weer opnieuw naar hem toe. Die heeft volgens mij een gigantische berg botten verzameld. Piet van Es heeft zelf ook een hele mooie archeologische collectie.

Heeft u uw kennis, manier van onderzoek allemaal zelf geleerd?

Ja, paleontologie is het makkelijkste wat er bestaat. Je neemt twee objecten en die objecten vergelijk je met elkaar. De een is anders dan de andere. En dat is eigenlijk het onderzoek dat een paleontoloog doet. Kijk hier staan een groepje dijbenen. Bij de ene is het gewricht af, je ziet dat deze heel erg klein is en die is nog groter en nog groter, hier zie je rare groeven oplopen en is hier beschadigd. Een dijbeen bestaat uit drie onderdelen, uit een schacht, een onder gewricht en een boven gewricht. Zo'n bot kan alleen maar groeien als de onderdelen los zitten. Door onderzoek te doen naar olifanten in Afrika heb ik ontdekt dat als het bovenste gewricht versmolten is met de diafyse en ik kijk naar zijn gebit, dan kan ik zien hoe oud zo'n olifant is. Dan is het dier al 50. Dus dan moet deze van een mammoet zijn die 50 jaar oud is geweest.

Bij elk collectiestuk heb ik kaartjes gehangen van de coördinaten waar ze zijn opgevist.

Hoe weet u dan waar het precies is opgevist, want de netten die slepen een aantal meters over de bodem voor ze naar boven worden gehaald?

Waar ik het net ophaal, dat zijn de coördinaten die ik erbij zet. Door die geweldige relatie met de vissers, met Piet van Es die altijd precies noteerde waar hij dingen vond, weet ik precies waar alles gevonden is in de Noordzee. Je moet vissers hebben die wel wat willen bewaren. Dan nodig je ze uit, en dan probeer je ze een beetje bij te brengen, kijk eens, wat je doet is belangrijk, ik schrijf daar boekjes over. Piet van Es heb ik daarin genoemd, zo heb ik nog veel meer boeken in de kast staan die

ik geschreven heb, hele mooie waar Urker vissers in voor komen enzo. Dan geef je ze wat terug door dat op te schrijven en hun in ieder geval te noemen. Als bijvoorbeeld een visser hier is en ik laat zien wat hierop staat, dan vind hij dat fantastisch.

Vooraf uw relatie met de vissers is interessant voor mijn onderzoek.

Die is heel belangrijk. Ik hou over de hele wereld voordrachten. Zo werk ik ook samen met schapsherders in Griekenland. Want die schapsherders zijn de hele dag aan het werk in het veld en als ze dan botten vinden, kunnen het zo mastodont botten zijn. Dan komen ze naar mij. Maar waarom komen ze ermee met mij? Ze kennen mij in Griekenland. Als ik daar ben dan horen ze dat altijd wel op de radio of televisie of ze horen het van mond op mond reclame. Dan komt de een na de ander bij me om van alles te laten zien. Als er dan iets interessants bijzit dan prijs ik hem en dan krijgt hij nog een biertje van me. De volgende dag gaan we dan samen met de schapen weer naar het gebied waar hij het gevonden heeft. Op die plek ga ik dan graven. Ik werk ook samen met gouddelvers in de Yukon. In de Yukon delven ze bij plekken waar botten zitten van pleistocene zoogdieren. Ze hadden geen samenwerking met professionele paleontologen, die zeiden opdonderen hier, dit is mijn terrein. Maar nu werken ze dankzij mij ook samen, want ik ging naar die gouddelvers en ik zei van goh heb je zin om mee te gaan eten, mogen we bij jou in je mijn gaan kijken of er botten inzitten. Ik probeer een diplomaat te zijn en ging met mensen rond de tafel zitten. Nu hebben ze iemand aangesteld die dat doet en die krijgt er een salaris voor. Ik werk dus met schapsherders samen, gouddelvers, rendierjagers op de Siberische toendra, want ik heb heel veel in Siberië gewerkt, met nomaden op de toendra, en met vissers op de Noordzee. De Noordzee is het ultieme bewijs dat die fauna uit de ijstijd ten einde is gekomen door dramatische klimaatveranderingen. Want tussen de 30 en 50 duizend jaar geleden was Engeland, de Noordzee en nog meer landen een grote mammoetsteppe, een soort bizonbelt zou je kunnen zeggen. Het was een hele gordel van een koud en droog klimaat met harde grassen, bijna boomloos. Die fauna die daarop liep, die mammoet neushoorn etc., zijn aan hun einde gekomen omdat 11 duizend jaar geleden dramatische klimaatveranderingen opkwamen. En die veranderingen zorgde ervoor dat ten noorden van die mammoetsteppe, daar lag water opgeslagen in de vorm van ijs, het ijs is gaan smelten. Het smeltwater heeft laaggelegen gebieden opgevuld, ruim 100 tot 140 meter is de wereldwijde zeespiegel gestegen. Zo zijn de Britse eilanden ontstaan. Nu vinden we daar bewijzen voor in de bodem van de Noordzee en die worden door de vissers opgevist, onder andere door vissers in Stellendam. Als je dan weet hoeveel er wordt opgevist in vergelijking met andere rijke vindplaatsen dan is de Noordzee wat rijker. Dat betekent dat als je een doorsnede zou maken, die laagvlakte tussen Engeland en Nederland een paradijs moet zijn geweest, er kwamen zoveel mammoeten en neushoorns voor dat is onvoorstelbaar. Dit weten we onder andere door alle bijvangst van de vissers.

Bijlage 6: verslag eerste bezoek haven Stellendam en Kommer Tanis

Bezoek aan vissershaven Stellendam en verzamelaar Kommer Tanis

Datum: Dinsdag 8 april 2014

Gedeelte over Kommer Tanis geaccordeerd op: 20 april 2014

Alle oude gepensioneerde vissers drinken 's ochtends rond 10 uur koffie met elkaar op de haven. Sommigen varen ook af en toe nog steeds mee met schepen, bijvoorbeeld met die van hun zoon. Ze waren zelf eigenaar van de schepen. Vaak gaan schepen van de ene generatie over op de andere generatie. De schepen verkopen hun vis op de visafslag. In Stellendam vissen bijna alle vissers al met de pulskor, al is er nu wel een tijdelijke ontheffing voor.

De vissers nemen al het materiaal waaraan ze zelf kunnen zien dat het waarde heeft mee aan land. Zoals kanonnen, deze kunnen zeer veel geld waard zijn. Ze willen het liefst zelf de kanonnen houden, zodat ze er veel geld mee kunnen verdienen. Sommige vissers nemen het ook mee als het iets leuks is, bijvoorbeeld een kruikje of een handbijl. Dan nemen ze het zelf mee omdat ze het mooi en/of bijzonder vinden, verder doen ze er niks mee.

De vissers nemen vaak de voorwerpen die ze opvissen mee aan wal om te verkopen aan verzamelaars. Deze komen regelmatig naar de havens om te kijken of er nog bijzondere objecten tussen zitten die zij zouden willen hebben. De vissers weten dat botten veel waarde kunnen hebben en nemen dus wel de moeite om dit soort voorwerpen mee aan wal te nemen. Maar hout, waarvan niet meteen duidelijk te zien is dat het een oud voorwerp is die bijzonder kan zijn, gooien de vissers vaak weer terug in zee. Ook gaan ze het niet bewaren voor je nadat ze het aan land hebben gebracht, je moet ze meteen komen ophalen als je wat wil hebben, die moeite willen ze niet doen. Daarom gooien ze grote stukken hout ook meteen weer terug in zee. Ook bijvoorbeeld textiel, dit ziet er vies en raar uit en bewaren ze niet, mede ook omdat ze niet weten wat het is.

Een verzamelaar die in Havenhoofd woont, heeft een enorme collectie aangelegd. Hij was zelf visser in Stellendam en viste een hoop op, die hij bewaarde en waarvan hij zelf een collectie heeft aangelegd. Hij is al zo'n 30 jaar bezig met verzamelen. Zijn schip is nu van zijn zoon, die hem laat weten als er vandaag de dag nog voorwerpen gevonden worden tussen de netten. Zo ja, dan gaat hij meteen naar de haven om de spullen op te halen en te bekijken. Hij behandelt alles wat hij verzameld zelf, hij laat het zout eruit lopen in water, laat ze langzaam drogen en behandelt de voorwerpen zodat ze niet uit elkaar vallen. Botten en andere voorwerpen vallen namelijk snel uit elkaar als ze niet op de juiste wijze behandeld worden. Hij heeft een database aangemaakt waarin hij al zijn collectiestukken in registreert en een archief waarin hij artikelen of publicaties bewaard die belangrijk zijn voor zijn collectie. Door de jaren heen heeft hij veel geleerd over hoe voorwerpen behandeld moeten worden, vooral van bot, keramiek en steen. Hij verhandeld sommige objecten over de hele wereld via eBay. Ook vanuit huis verkoopt hij fossielen, iedereen kan langskomen om iets op te halen. Het grootste deel van zijn collectie heeft hij of zijn zoon opgevist, maar hij koopt ook dingen van andere vissers of verzamelaars. Hij zegt dat sinds de pulskor er is het opvissen van voorwerpen een stuk minder is geworden. De climax van het vangen van archeologische objecten is een aantal jaar geleden al geweest. Binnen zijn dorp zijn er een hoop mensen met opgevist erfgoed dat gewoon in het raamkozijn staat of in hun huis. De mooie stukken houden de vissers namelijk vaak zelf. Wie het heeft gevonden mag het houden, dat is zijn motto. Hij wilt het dan ook niet aan musea

geven, alleen in speciale gevallen. Wel leent hij een hoop stukken aan musea als bruikleen, maar daar moet hij wel goed op letten omdat als hij ze terug wil hebben hij zelf langs moet gaan om het op te halen. Hij doet liever bruiklenen dan schenkingen, anders krijgt hij er veel minder voor dan het waard is. Musea en andere instellingen geven vaak minder voor een object dan dat ze ervoor kunnen krijgen onder verzamelaars.

Hij registreert niks in databases van de overheid, omdat ze er alleen iets in kunnen doen maar er niks uit kunnen halen. Ze willen alles kunnen zien, ze willen er wel iets voor terug krijgen. Daarom registreert bijna niemand vondsten in databases als Archis Het was ook de eerste keer dat hij het boekje handleiding hoe om te gaan met vondsten aan boord zag, en hij zei dat het misschien best wel kan werken als vissers dit hadden.

Bijlage 7: interview met Jaap Klijn

Interview met Jaap Klijn van de OD-50

Locatie: Haven Stellendam

Datum: 25 april 2014

Geïnterviewd door: Amanda Wolters

Geaccordeerd op: 1 mei 2014

Bent u bekend met Cultureel Erfgoed en archeologie?

Nee, met cultureel erfgoed ben ik niet bekend, met archeologie wel, dat ken ik wel van Kommer Tanis. Soms gaan we ook speciaal vissen op botten en dat soort dingen. Ik heb een keer gevaren met de BBC en Duitse TV, daarmee heb ik weleens specifiek mee op botten gevist voor deze programma's in de Eurogeul.

De bodem is daar niet meer hard door het opzuigen van het zand voor de maasvlakte, de bodem is zacht. Daarom moeten we voor zulke dagen wel onze netten aanpassen anders gaan ze kapot doordat ze te diep de bodem ingaan. Door de aanpassing gaan ze niet meer te veel echt door de grond.

Hoeveel vangen jullie op zulke dagen dat er met opzet op fossielen wordt gevist?

Toen met de Duitse TV hebben we wel 12 bakken vol met botten bij elkaar gevist in 1 dag vissen.

Er komen vast ook andere voorwerpen naar boven tijdens het vissen en het gericht vissen. Wat komt er nog meer naar boven?

We zien zelf niet zo goed of iets waarde heeft of niet, daar moet je echt verstand van hebben. Wij zien dat niet. De Duitsers waren bijvoorbeeld wel erg geïnteresseerd in de oude stukken hout dat naar boven kwam, maar ikzelf niet. We komen ze ook liever niet tegen, daarom noteren we voor onszelf waar we die grote stukken hout hebben opgevist zodat we er de volgende keer langs gaan en het niet nog een keer opgevist wordt.

Nemen jullie naast botten weleens andere dingen mee van zee?

Nee, vaak niet, alleen botten en voorwerpen die er mooi uitzien. Soms nemen we wel hedendaagse dingen mee, zoals plastic.

Wat gebeurt er met de voorwerpen die wel mee worden genomen aan wal?

Als een voorwerp veel waarde heeft, verkopen we het en verdelen we de buit onder elkaar. Als het nou wat minder waard is dan mag degene die erin geïnteresseerd is hem hebben.

Heeft u zelf wel eens wat meegenomen?

Ja, ik heb thuis twee baardmankruikjes staan en een grote opgeviste pot.

Waarom neemt u het dan mee?

Nou als het een leuk stuk is voor thuis dan neem ik het wel mee. Het gaat er vooral om dat het er leuk uitziet, maar mijn vrouw moet het ook leuk vinden anders gaat het weer weg!

Met welke vistechniek vist u?

Op het moment vissen we nog met de oude techniek, met de boomkor, maar wel met de vleugel die dan boven de bodem vliegt als het ware. De kettingen slepen nog wel door de grond. Binnen ongeveer 6 weken gaan we ook over op de puls visserij.

Hoe bewaren jullie voorwerpen aan boord?

Als we voorwerpen aan boord hebben zoals botten dan doen we die in bakken en spuiten we het zo af en toe eens nat. Als het niet zo heel veel is sparen we het op.

Zijn er ook voorwerpen die weer over boord gaan?

Ja, een groot stuk hout bijvoorbeeld van een wrak gooien we meteen weer weg, die gaan zo snel mogelijk weer over boord want dat willen we niet hebben. Maar ook voorwerpen waaraan niet zo goed is te zien dat het iets bijzonders is nemen we niet mee. We hechten daar geen waarde aan, zoals stukken steen of hout. Stenen zijn voor ons gewoon stenen, ook al is het misschien iets heel anders, we zien dat niet. Alleen als er iemand meegaat zoals Kommer dan weten we het wel, dan verteld Kommer wat het is.

Hoe vaak vangen jullie wel eens zo'n stuk hout op?

We vangen zeker wel een paar keer per week, zo'n twee keer per week een groot stuk hout op. Die gooien we dan weer weg.

Hoe lang heeft u al gevist en op welke locatie vooral?

Ik heb nu ongeveer 30 jaar gevist op de Noordzee, over verschillende gebieden, het is heel erg seizoen afhankelijk. Maar als we in de Eurogeul vissen dan komt er het meest naar boven qua voorwerpen.

Als u een stukje uit dit boekje leest, een handleiding hoe om te gaan met vondsten aan boord, begrijpt u dan wat er staat?

Ja, het is een goede en heldere tekst, duidelijke taal.

Bijlage 8: artikel Siberische visser die een 4.000 jaar oud beeldje van een god opvist

Bron: Kuruvilla, C., "Siberian fisherman accidentally nets 4,000-year-old pagan god".

<http://www.nydailynews.com/news/world/siberian-fisherman-accidentally-nets-4-000-year-old-pagan-god-article-1.1808627>.

Siberian fisherman accidentally nets 4,000-year-old pagan god

Wednesday, May 28, 2014

Nikolay Tarasov was about to throw the tiny figure back into the river, when he decided to take it to a local museum on a hunch. Experts say the pagan god was carved in the Bronze Age by the Okunev or Samus cultures of ancient Tisul.

A Siberian man looking for fish accidentally found a god.

Nikolay Tarasov, 53, netted the extraordinary 4,000-year-old figurine while fishing in his hometown of Tisul, in Russia's Kemerovo region.

The small object got tangled in his net and Tarasov was getting ready to chuck it back into the river when he glanced down to take another look.

That's when he saw a face staring back up at him.

"I stopped and washed the thing in the river and realized it wasn't a stone of an unusual shape, as I thought earlier, but a statuette," the man told the Siberian Times.

The figure has a grim facial expression and round eyes. On the back, the carver has etched in plaited, wavy hair. Tisul's History Museum was stunned when Tarasov brought them the find. Experts said it was made out of horn that has fossilized. They have dated it to the Bronze Age and believe it may have belonged to the Okunev or Samus cultures, a group of people thought to have inhabited Tisul in ancient times.

Tarasov donated the figure to the Tisul History Museum free of charge.

"Quite likely, it shows a pagan god. The only things we have dated approximately to the same age are a stone necklace and two charms in the shapes of a bear and a bird," said museum director Marina Banschikova.

Tarasov's hunch about the object turned out to be right, but even he was surprised when he realized how old it was.

THE SIBERIAN TIMES **Siberian driver Nikolay Tarasov found the Bronze Age figure while fishing near his home in Tisul, Russia.**

“I knew when I looked closely at my find that it must be not even a couple of hundred years old, but older. But I still needed to sit down when the experts told me that this object was carved at the very beginning of the Bronze Age,” he said. The man decided to donate the figure to his local museum free of charge—even though it may be worth more than its

weight in gold, according to the Siberian Times.

“To sell it and make profit? What are you talking about?” asked Nikolay. “People should see it, and learn the history of their region. It was quite clearly precious for the museums of any country.”

